

A Német-római Birodalom és a politikai nyilvánosság a 17. században

A Német-római Birodalom kora újkori politikai nyilvánosságát vizsgáló kutatásoknak jelentős történeti előzményük van, az 1980-as évektől azonban új lendületből táplálkozó konjunktúrájuk figyelhető meg. Jürgen Habermas nagy hatású műve,¹ mely tagadta a kora újkorban meglévő széles körű politikai nyilvánosságot, s a hatalomgyakorló elit reprezentatív nyilvánosságát tartotta relevánsnak, olyan problémafelvetést jelentett, mely tagadásában is fundamentumává vált a 16–17. századi nyilvánosság vizsgálatának a hatalmas kora újkori nyomtatványanyaggal rendelkező Német-római Birodalom vonatkozásában. A nem szűnő érdeklődésnek csak az egyik magyarázata a média- s kommunikációtörténeti vizsgálatok nemzetközi virágkora. A másik lényeges oka az összegző tanulmánykötetek és az egyedi jelenségeket elemző művek sokaságának az, hogy a kora újkori nyilvánosság feltérképezése közelebb visz a Német-római Birodalom politikai sajátosságainak megragadásához és megértéséhez.²

A kora újkori Európa legnagyobb hatású nyomdaközpontjai nem a Német-római Birodalom területén működtek. A 16. században Velence, majd Antwerpen, a 17. században Amszterdam, a 18. században pedig London számított a meghatározó információs centrumnak. A több hatalmi tényező által irányított, sok jelentős nyomdacentrummal rendelkező, több nagyvárosra támaszkodó, széles és rétegzett olvasóközönséget elérő birodalmi nyilvánosság azonban a kora újkor lényeges jelenségeire irányítja rá a figyelmet. A rövid idő alatt nagy mennyiségben terjesztett nyomtatott információ már a reformáció gyors térnyerésében meghatározó szerepet játszott, de a szisztematikus nyomtatott híráramoltatásban rejlő lehetőség a 17. század elejétől lehetett igazán hatékonyan kihasználni. A legújabb kutatások középpontjában is a 17. században lezajlott információrobbanás áll, hogy milyen tényezők eredményezték a szisztematikus médiarendszer kialakulását.

A nyomdászatban lezajlott technikai újítások már a 16. század közepére lehetővé tették a kisméretű kiadványok nagy mennyiségű és gyors előállítását. A kommunikációban bekövetkező radikális változáshoz³ szükséges volt az út- és postahálózat korszerűsítése és hozzáférhetővé tétele, mely – az adott infrastrukturális

1 Habermas, 1962; Habermas, 1971.

2 Az elnevezésében is változatos Német-római Birodalom, Szent Római Birodalom, Német Nemzet Szent Római Birodalma, Régi Birodalom államalakulatát vizsgáló legújabb német kutatásokról: Forgó, 2012. 171–186.

3 Giesecke, 1991; Mörke, 1995. 15–32.; Würigler, 2009.

nologikusan rendezzi a röplapokat, s ezzel a folyamatok, változások elemzését is lehetővé teszi, érzékeltetve, hogy mikor melyik térség kül- és belpolitikai konfliktusa került a figyelemfelkeltő röplapokra legnagyobb számban.¹¹ A harmincéves háborúra vonatkozó, Prágában és Coburgban fentmaradt röplapok kommentált katalógusai is érzékeltetik a propaganda jelentőségében és minőségében lezajlott átalakulást.¹² Bár a metszetek összetett jelentéstartalma miatt sokszor nehéz meghatározni, hogy az egyes röplapok szorosán véve milyen tematikához tartoznak, a felekezeti kérdésekkel foglalkozó¹³ vagy a jezsuitaellenes röplapok katalógusa¹⁴ is haszonnal forgatható történések, művészettörténések és irodalomtörténések számára is. A kora újkori növény-,¹⁵ valamint állatábrázolásokat¹⁶ bemutató röplapok kommentált katalógusai a kor természettudományos ismereteiről is képet nyújtanak, és a jellemző toposzok jelentéstartalmához is közelebb visznek.

Az újságműfajok hierarchiájának csúcsán a hetilapok álltak,¹⁷ melyek távoli területekről szerzett, drága külpolitikai híreket jelentős haszonnal vittek piacra. Német nyelvterületen már 1605-től rendszeresen nyomtattak hetilapokat.¹⁸ A 17. század közepén a Német-római Birodalom területén már negyven különböző hetilap jelent meg. Frankfurt am Mainban, Hamburgban három különböző hetilapot jelentettek meg egyszerre.¹⁹ Timotheus Ritzsch hetente öt számmal, húsz oldalon megjelenő „*Einkommende Zeitungen*” című lipcsei újságjának tematikai elemzése azt bizonyítja, hogy az északi híreket kivéve nem első kézből származó információkat tett közzé.²⁰ A német hetilapok adott városon belüli gyors fejlődése összemérhető Londenal, ahol a 17. század közepén hetente két hetilap jelent meg, a 17. század végén pedig már öt különféle hatalmi érdekek köthető hetilap ontotta a híreket.²¹ Bécsben a 17. század végén két olasz és három német nyelvű hetilaphoz lehetett hozzájutni. A rendszeresen és folyamatosan megjelenő hetilapok kivonatos külpolitikai híreket közöltek uralkodói, politikai, gazdasági központokból az univerzalitás igényével.

A hetilapok rövid hírei nem tartalmaztak részleteket, kommentárokat, háttérmagyarázatokat, ezért a kiadók jelentős politikai és hadi eseményekről négy-öt oldalas külön kiegészítéseket is készítettek koronázások részletes bemutatásával, hadvezérek jelentéseivel, fontos személyiségek, szemtanúk „saját kezű” leveleivel.²² Az események megértését, megfelelő értelmezését röpiratok és röplapok segítették. Mindkét műfajt nagy népszerűség övezte már a 16. századi sajtópiacon is,

11 Paas, 1985–2013.

12 Bohatcová, 1966; Harms–Rattay, 1983.

13 Bangerter-Schmid, 1986.

14 Niemetz, 2008.

15 Stopp, 2001.

16 Faust, 1998–2010.

17 Ries, 1977.

18 Welke, 2011. 135–158.

19 Böning, 2002.

20 Schlimper, 1997. 173–174.

21 Raymond, 2003; Freist, 2005b. 201–224.

22 Körber, 2009.

de a folyamatos híráramlásba való beépülésükkel megnövekedett a bennük rejlő információ értéke, e műfajok társadalmi presztízse.

A közérthető háttérmagyarázatokat a plakátméretű, metszetekkel illusztrált rölapok adták, melyek az érdeklődés felkeltésének is a leghatékonyabb eszközei voltak, így városházára, városkapukra, könyvkereskedések ajtajára, piac-terekre is kifüggesztették.²³ A rölapok a korban jelentősnek tekintett eseményeket, fordulatokat ismertették. Bár a képekkel közvetített ismeretek az olvasni nem tudó réteget is elérték, sőt a metszet alatt szereplő két-három hasábnyi szöveget, verset a köztereken fel is olvasták, az újabb kutatások azt hangsúlyozzák, hogy a 17. századra a rölapok metszetein olyan magas színvonalú információ jelent meg, ami alapvetően nem a képzetlen, olvasni nem tudó rétegeket célozta meg. A metszetekkel illusztrált rölapok egyedi, felismerhető arcképekkel ábrázolták a jelentős politikai személyiségeket, s térképekkel, hadmérnöki alaprajzokkal közelebb vitték a befogadó közönséghez a távoli hadi és politikai színterek világát. Többféle műveltségréteget sűrítő, egymást erősítő szimbólumrendszerekkel segítették a befogadást, irányították a véleményalkotást. A kép és a szöveg funkciója nem szétvált, hanem tovább erősítette egymást, s maga a kép is érdemi információkat tett közzé, melyekhez alkalmanként igen részletes szöveges magyarázatot fűztek. A rölap a gyors és részletes tájékoztatás mellett a leghatékonyabb eszközként irányította a véleményalkotást.²⁴ A metszetekkel illusztrált rölapok megtartották információközlő funkciójukat, de éppen a közérthetőségük miatt a képes híradások a direkt propaganda eszközeivé váltak.²⁵

Bár a híreket értelmező röpiratok, pamfletok szerzői alapvetően a politikai és a kulturális elit soraiból kerültek ki, a nyomtatott újságműfajok legnagyobb részét név nélkül jelentek meg. Legtöbbször a kiadási helyet, valamint a nyomdákat és kiadókat tüntették fel az újságműfajokkal rokon nyomtatványok, sokszor a fogadók, városkapuk, városháza mellett található könyvkereskedés pontosabb címét is megadva. Ezért is lehet és érdemes városi levéltárakra támaszkodva a jelentősebb nyomdászcsaládok működését feltérképezni. Bizonyos, hogy a hatékonyság érdekében szerzők és metszők nyomdászként, kiadóként és műkereskedőként is működtek.²⁶ Egy-egy jelentős metsző és kiadó, mint az idősebb Mattheus Merian (1593–1650) és gyermekei életműve révén a családi vállalkozások hosszú távú szerepe is rekonstruálható.²⁷ Christoph Reske Josef Benzing korábbi kutatásaira építő német nyelvű nyomdákat és kiadókat városonként bemutató kötetéből²⁸ az érzékelhető, hogy az egy időben működő jelentős kiadók közötti komoly konkurenciaküzdelmek ellenére is jó házassági stratégiákkal több generációra meg lehetett teremteni a kiadók széles körű kapcsolatrendszerét és jó hírnevét.

23 Schilling, 1990; Harms–Schilling, 2008.

24 Schumann, 1998. 227–258.

25 Harms, 1992. 145–147.

26 Faulstich, 1998. 261–263.

27 Wüthrich, 2007.

28 Reske, 2007.

A nyomdák, kiadók hatékonyan gazdálkodtak a nyomtatott információval. A 17. század nagy délnémet hír- és nyomdaközpontjában, Augsburgban jellemző volt, hogy az egymással konkuráló kiadók kifejezetten kis- és nagyméretű képekkel illusztrált műfajokra, röplapokra, tézislapokra, almanach royalokra vagy prédikációkra és imádságoskönyvekre specializálódtak.²⁹ Hosszú évtizedekig működő nyomdák és kiadók egyszerre többféle újságműfajjal is jelen voltak a hírcsatornán. A hetilapok alkalmanként röpirat-, pamflet- és könyvhirdetéssel végződtek, bár nem olyan gyakorisággal, mint az angol újságok esetében. Röplapokon szintén utaltak részletesebb nyomtatott beszámolókra, az adott kiadónál megjelent könyvekre. A kiadók nemcsak arra törekedtek, hogy az aktuális információkat minél gyorsabban széles befogadóközönség számára közvetítsék, hanem arra is, hogy a gyors reagálású nyomtatványokban megjelent információkat hosszabb távon jelen lévő kiadványokba is beépítsék, félévnyi eseményeket összegző műfajokba, vásári kiadványokba, valamint az egyes országok történetét megújuló ismeretanyaggal bemutatató történeti és földrajzi művekbe vagy akár regényes alkotásokba.³⁰

Az 1658 és 1680 között Nürnbergben működő jelentős nyomdász, kiadó és könyvkereskedő, Wolf Eberhard Felsecker is sokféle műfajjal volt jelen a hír- és könyvpiacra a populáris nyomtatványoktól a politikai és kulturális elitnek szóló kiadványokig. Adott ki kalendáriumot, prédikációt, imakönyveket, teológiai és asztrológiai írásokat, politikai röpiratokat, röplapokat, illetve olyan nagy bestsellereket, mint a *Simplicissimus* kalandregény. Nyomtatott hetilapja megjelentetését nagyon gondosan készítette elő.³¹ Nemcsak a császári udvarban szerzett privilégiumot és a helyi postamesterrel, Johann Abondio Freiherr von Somiglianoval alakított ki szoros kapcsolatot, hanem a városi tanácsnál is levédette a piacot elsősorban a szintén sokféle és hasonló tematikájú kiadvánnyal rendelkező Endter és Lochner nürnbergi kiadókkal szemben. A Felsecker nyomda a változó címmel majdnem kétszáz évig működő „*Nürnbergischer Friedens- und Kriegscurir*” című hetilap mellett 1674-től egy politikai hírekre reflektáló újságot, a „*Verkleidete Götter-Both Mercurius*”-t is elindította.³² A Felsecker nyomda kvalitásos metszetekkel illusztrált röplapjain feltűnően nagy számban jelentek meg a császári udvar fontos eseményei, ceremóniái. A Felsecker nyomda I. Lipót három házasságkötése, gyermekei születése, a későbbi I. József 1683. évi ötödik születésnapja, gyászszertartások, a nymwegeni békekötés alkalmával is közzétett allegorikus ábrázolást és irodalmi igényű barokk költeményt (1. kép). A magyarországi visszafoglaló háború sikereiről Esztergom 1683. évi ostromától a karlócai békekötésig is érdemi információkat, hivatalos hadi jelentéseket közvetített a már Johann Jonathan Felsecker (1655–1693) metsző és kiadó, valamint örökösei által vezetett nyomda.

29 Brüning–Niewöhner, 1995; Paas, 2001; Mauer, 2000. 107–132.; Tschopp, 2008. 33–78.; Gier–Janota, 1997.

30 Eggenhoff, 2008; Schock, 2001; Breuer–Tüskés, 2005.

31 Schultheiss–Heinz, 2010. 121.

32 Zimmermann, 1930; Weber, 1994.

1. kép. A Felsecker nyomda röplapja a nymwegeni békekötés alkalmából (részlet)

A magyar vonatkozású ismereteket kimagaslóan nagy számban közvetítő nürnbergi kiadók, nyomdák, írók, metsződinasztiák szoros együttműködése ragadható meg a délnémet hírcentrumban, mely a városi értelmiségi réteg s a „Pegnitzparti költők társaságának” egzisztenciáját is biztosította.³³

A kinevelt befogadóközönség – a hírigény mint a városi identitás része

A 17. századi sajtópiac műfajok szerinti elemzése közelebb visz a potenciális olvasóközönség feltérképezéséhez. E tekintetben az eltérő forrásbázisból és a vizsgált időintervallumból fakadóan ellentmondásos kép rajzolódik ki a kurrens német szakirodalomban. A korabeli sajtótermékek viszonylagos olcsósága széles befogadó közönséget feltételez. Az 1620-as években a röplapokért négy sör, nyolc tojás árát kellett fizetni, de a röpiratért szükséges nyolc cipó ára sem túl magas összeg. A röplap egy ácsmester napi béréből megvehető. A német városoknak csak a legszegényebb rétege nem engedhette meg magának, hogy sajtóterméket vásároljon.³⁴ Ez azonban nem bizonyítja, hogy – bár a lehetőségük megvolt – a városi polgárok alsóbb rétegei valóban hozzá is akartak jutni az aktualitásukat gyorsan elvesztő nyomtatott újságokhoz. Az őszi és húsvéti vásárookra Frankfurt am Mainban és Lip-

³³ Paas, 1995.

³⁴ Pfeffer, 1993. 16.

csében megjelent féléves vásári kiadványok töretlen népszerűsége a 16. század közepétől azt jelzi, hogy a kevésbé tehetőes kisvárosi befogadó közönségnek is készült adekvát sajtótermék.³⁵ A kölni (1588), a Frankfurt am Main-i (1591) vásári füzetek mellett 1605-től a lipcsei féléves vásári kiadványok játszottak fontos szerepet a Német-római Birodalomban.

A röpiratokban rendszeresen megszólított „közember” megtévesztő lehet, mert elsősorban nem az átlagembert, hanem a közügyek iránt érdeklődő embert jelenti, s a szerző törekvését jelzi, hogy rangját, műveltségét, társadalmi szerepét rejtve a közösség számára fontos kérdésben nyilvánít véleményt.³⁶ A rendszeres újságok olvasóközönségét nehéz pontosan körülhatárolni. Bár a kisvárosokban és a szerzetesi közösségekben a 17. századtól megjelentek az előfizető- és olvasókörök,³⁷ mégis források szintjén a 18. századtól ragadható meg a lokális közönségnek szóló újságkiadás, a nőknek és gyerekeknek³⁸ készült újságirodalom, s a városokon túl is terjesztett nyomtatott hírek hangsúlyos jelenléte.³⁹ A popularizálódás mellett a művelt elitnek szóló tudományos újságok nagyobb volumenű elterjedése is a 17. századi hosszabb-rövidebb ideig tartó kísérletek után a 18. századra tehető.⁴⁰ A városok bejáratott információs színterei – városháza, könyvkiadók, kávéházak,

2. kép. Hírterjesztés a békekötésnél (korabeli metszet, részlet)

35 Glüer, 2000.

36 Böning, 2010a. 232.

37 Welke, 1981. 29–53.

38 Berg, 2005. 121–141.

39 Blome, 2005; Böning, 2005b.

40 Habel, 2005; Blome, 2010.

fogadók, piacterek – közösségi hírhez jutást biztosítottak, így az egyes újságpéldányokat legalább tízen olvasták el és fel, s még többen hallgatták meg (2. kép).

Ester-Beathe Körber a brandenburgi politikai nyilvánosság társadalmi struktúráját vizsgálva azt hangsúlyozza, hogy a nyomtatott hetilapok és a polemizáló-értelmező röpiratok alapvetően a szűk döntéshozó politikai, gazdasági és kulturális elithez szóltak.⁴¹ A fejedelmi udvarokban is használták a nyomtatott sajtótermékeket, melyeket Kaspar Stieler (1632–1717) erfurti költő, író és nyelv-tudós traktátusa szerint étkezések közben fel is olvastak.⁴² A hetilapok előfizetési listáiból is az tűnik ki, hogy az udvari emberek járaták a nyomtatott hetilapokat. A Frankfurt am Main-i postamester, Johann von den Birghden (1582–1645) híres hetilapjáról készült elszámolás alapján a 770 példányból 16-ot a mainzi érsek udvarának tagjai vásároltak.⁴³ Az első nyomtatott hetilapok legnagyobb arányban az uralkodói udvarok híreit tették közzé.⁴⁴ Sőt kifejezetten udvari újságok is megjelentek, jelezve, hogy a politikai elit látja a hetilapokban rejlő reprezentációs lehetőséget. Az 1703-ban indított *Wienerisches Diarium* nyitó száma ki is mondja, hogy ő maga teremti a nyilvánosságot.

A röpiratok vitázó olvasóközönségét is főként hivatalnokok, diplomáták, teológusok, papok, egyetemi tanárok és diákok alkották, a művelt réteg öntudata az egymásra reflektáló kiadványok magas színvonalú politikai diszkussziójából is kitapintható.⁴⁵ Az udvari elit azonban a nyomtatott mellett a kéziratos híreket is használta, mert a kéziratos újságok olvasói a nyomtatott újsághíreket távolságtartással fogadták.⁴⁶ Az augsburgi *Fugger-Zeitung*ok nagy értékű, gazdasági lépéselőnyt biztosító híreihez érdemi politikai és katonai értesülések is szorosan kapcsolódtak.⁴⁷ A kéziratos újsághírek olvasóit már a 16. század kezdetén rendszeres és sokoldalú kulturális hatások érték Európán kívüli területekről is.⁴⁸ A kéziratos újságok olvasói a széles nyilvánosság számára hozzáférhető, kivonatolt, hivatalos hírekkel szemben a politikai viszonyokat, kapcsolatrendszereket, udvari pozíciókat érzékeltető „bennfentes” információkat tekintették fontosabbnak még a 18. században is. Jelentős udvarokban és birodalmi városokban továbbra is „tudósító” ágensek és levelező ügynökségek működtek, sokoldalú információtovábbító feladatokkal.⁴⁹

E tekintetben is alapvető, s még kellően nem tisztázott kérdés, vajon a hatalomgyakorlás titkáról mennyire lebbenti fel a fátylat a kora újkori nyilvánosság, ténylegesen mennyire megnyitott a politika világa, s a döntéshozás szintjén mennyire jelentős a nyilvánosság „megfigyelői státusa”.⁵⁰ A 17. századra már nemcsak

41 Körber, 1998. 169–173.; Körber, 2002. 45–71.

42 Bauer, 2010. 190–191.

43 Kremer, 2005.

44 Schröder, 1995; Fritz–Strassner, 1996.

45 Körber, 2010. 195–205.; Gierl, 2004. 417–438.; Meise, 2008. 153–177.

46 Böning, 2008. 203–242.; Droste, 2011. 1–22.

47 Bauer, 2011.

48 Pieper, 2000; Pieper–Barbarics, 2007. 53–79.

49 Wilke, 2010. 59–71.; Otte, 1995. 39–118.

50 Hölscher, 1979; Stolleis, 1990. 37–72.; Kunisch, 1997. 33–49.; Hölscher, 1997. 11–31.

utólagos összegzések jelentek meg nagy késéssel, hanem az újságok előre jelezték a várható kríziseket.

Holger Böning Hamburgra és Altonára koncentráló több évtizedes kutatásai azt hangsúlyozzák, hogy a Német-római Birodalom legfontosabb nyomtatott hírcentrumai és hírcsoporthelyei a birodalmi városok voltak.⁵¹ A 17. századi német újságkiadás meghatározó központjai az akár több nyomdával is rendelkező több tízezer lakosú birodalmi városok, ahol rövid idő alatt nagyobb mennyiségű nyomtatványt lehetett eladni, s ahol érzékelhető, hogy a városi közönség mindennapi életébe beépültek a nyomtatott sajtótermékek.⁵² A jelentős befogadó közönséggel rendelkező nagyvárosokban kialakultak a hírhez jutás legális technikái, színterei s megbecsült szakemberei, a „fekete művészetből élő” elit: kiadó, újság- és könyvkereskedő, nyomdász, metsző, betűkészítő, író, költő, iskolamester, tanító, prédikátor, postamester, térképészítő.⁵³

A gazdasági központtá váló Hamburg népességét tekintve is az egyik legdinamikusabban növekedő német város volt a 17. században.⁵⁴ A jőnévű hamburgi kiadó, Thomas Wiering (1640–1703) 1674-től adta ki hetilapját, a *Relations-Courrier-t*, de a beérkezett hatalmas mennyiségű információt több száz kisméretű kiadványban is közzétette. Az alapvetően északi, különösen angol, holland, svéd és francia vonatkozású hírekre specializálódott kiadó a magyarországi török elleni háború jelentős hadi eseményeiről is érdemi információkat közvetített magas minőségű rolapjain. A börze mellett működő Wiering kiadó 1706 és 1748 között 433 különböző röpiratot tett közzé.⁵⁵

Bár Lipcse húszezer lakosával népességét tekintve nem számított nagyvárosnak még a birodalom területén sem, de kereskedelmi, illetve pénzügyi központtá⁵⁶ válásából fakadóan egyre nagyobb szerepet játszott a Német-római Birodalom hírcsoporthelyének ellátásában. A nemzetközi kereskedelmet élénkítő gyors váltóforgalma miatt különösen az északi híreknek vált centrumává Lipcse, meghatározó szerepet játszott a svédekkel, angolokkal és hollandokkal való kereskedelemben.⁵⁷ A mintegy négyszáz-ötszáz példányban megjelenő újságokat négyszáz-ötszáz kilométer sugarú körben terjesztették.⁵⁸

A külpolitikai hírek cserélődése miatt s a politikai szempontból szabad szellemű holland kiadványok hatására a 15. századi virágkor után a 17. századra Köln szerepe újra megnőtt.⁵⁹ A németalföldi szabadságharcot is intenzív propagandaháború kísérte, mely a Német-római Birodalom területét is elérte, sőt a protestáns német területek publicisztikája is bekapcsolódott a spanyolelleses propagandába.⁶⁰

51 Böning, 2002; Böning, 2010b. 25–46.

52 Bellingradt, 2011.

53 Brendecke–Friedrich–Friedrich, 2008.

54 Prange, 1978; Böning, 2002.

55 Kayser, 1990. 343–371.; Böning, 2005a. 118.

56 Denzel, 1997. 149–167.

57 Beachy, 1997. 135–147.

58 Schlimper, 1999.

59 Giel, 1998; Schnurr, 2009.

60 Arndt, 1998. 213–275.

Az 1670-es évektől a szövetségkötés reményében Franciaország Hollandia elleni támadásáról nagy mennyiségben fordítottak Amszterdamban és Kölnben holland röpiratokat németre. A magas színvonalú és új típusú államelméleti műveltséget közvetítő holland röplapok képi információi is gyorsan lépték át a határokat. Köln a francia vonatkozású és franciaellenes német újsághírek és röpiratok jelentős közvetítő központjává vált, különösen XIV. Lajos hugenották elleni fellépését követően. A kiadványok száma a Pierre Marteau nevével fémjelzett műhely működésének köszönhetően a pfalzi örökösödési háború, majd pedig a spanyol örökösödési háború időszakában nőtt meg látványosan.⁶¹ Köln fontos szerepet játszott a „dicsőséges forradalom” híreinek német területek felé történő közvetítésében is. Az angol politikai események hírei mellett német röpiratok és röplapok sora értelmezte államelméleti szempontból az uralkodóváltást és az angol parlament növekvő politikai súlyát.

A röplapműfaj beágyazottságát, 17. századi virágkorát vizsgálva széles városi befogadó közönséget lehet megrajzolni. Az illusztrált röplapok a városi polgárok mindennapjainak szerves részévé tették a nyomtatott szöveges és képi információt.⁶² Neves nürnbergi és augsburgi kiadók a városi tanács megrendelésére erkölcsnemesítő metszeteket tettek közzé, melyek különböző foglalkozásokhoz kapcsolódóan házassági tanácsokat adtak, gyermeknevelési elveket, életlépcsőket mutattak be vagy éppen a pénzigényes új szokás, a dohányzás terjedését ellenezték színvonalas metszetekkel és versekkel. A tanulságos és szórakoztató metszetekkel illusztrált röplapok nemcsak a városi státútumokat tették könnyebben befogadhatóvá,⁶³ hanem általuk a nyomtatott információ a városi polgárok mindennapi életében is érthetővé és közvetlenül felhasználhatóvá vált. Egy nyomdúcról jó minőségben 1000–1500, maximum 2000 röplap készülhetett, melyek a köztereken, a korban jellemző közösségi hírhez jutással jelentős befogadó közönséget érthettek el.⁶⁴

A korabeli fejedelmi és főnemesi könyvtárak mellett számos polgári magángyűjtemény bizonyítja, hogy a városi közép rétegek is értékelték a nyomtatványokat, gyűjtötték a röplapokat, a korabeli eseményeket, különlegességeket ábrázoló grafikákat és metszeteket.⁶⁵ A nyomdaközpontokként is jelentős német birodalmi városokban nagy számban maradtak fent olyan nem hivatalosan vezetett, mégis elsősorban nem családi, hanem inkább városi eseményeket megörökítő diáriumok, melyekbe a kéziratot feljegyzésekhez nyomtatványokat is kapcsoltak.⁶⁶ Egy, a török háborúkról érkező híreket összegző nürnbergi kéziratot krónikába a magyarországi várharckokról készült metszeteket mellékeltek. Eger 1596-os ostromáról, a mezőkeresztesi csatáról, Győr 1598. évi visszafoglalásáról készült vedutákkal hitelesítették az értesüléseket. Egy 1608 és 1620 közötti, főként prágai, bécsi, augsburgi, regensburgi és ulmi

61 Walther, 1983.

62 Schilling, 1990; Harms-Schilling, 2008.

63 Münch, 1998.

64 Rosseaux, 2010a. 107–112.

65 Künast, 2001. 11–19.; Meise, 2008. 153–177.

66 Mauer, 2000. 107–132.; Tschopp, 2008. 33–78.

híreket tartalmazó, Bécsben fennmaradt kéziratos hírgyűjtemény is több nyomtatott kiadványt tartalmaz.⁶⁷

Nemcsak a nagy politikai és katonai krízisek időszakában lehet megragadni, hogy a városi polgárok identitásuk részeként a közügyekre figyelve sajtótermékeket és alkalmi nyomtatványokat gyűjtöttek. Egy regensburgi városi krónika névtelen szerzője az 1661 és 1670 közötti évek eseményeit rögzítette.⁶⁸ A művelt, evangélikus krónikaíró nyomtatott esküvői köszöntőket és jelentős regensburgi polgárok tiszteletére kiadott gyászversgyűjteményeket mellékel, mert a városi kulturális elit fontosnak tartotta, hogy saját szerepét, társadalmi státusát alkalmi nyomtatványok segítségével megjelenítse a városi közéletben. A krónikaíró a nagypolitikai változásokra is reagált, és szisztematikusan gyűjtötte a birodalmi gyűlés megnyitásával kapcsolatos kiadványokat, a császári és választófejedelmi bevonulásokat megörökítő röplapokat, bár az akkor induló regensburgi nyomtatott hetilapra nem hivatkozott.⁶⁹ Az „örök birodalmi gyűlés” (1663–1806) alatt a beérkező és az innen továbbított hírek jelentősége miatt Regensburg fontos kommunikációs központtá nőtte ki magát.⁷⁰

A nyilvánosság növekvő politikai szerepére a korabeli nyomtatványok is reflektáltak. Comenius 1622-ben *„A világ útvesztője, avagy a szív paradicsoma”* című művében a hírhajhászok közé is elvezette főszereplő vándorát, mert az életre való felkészülés részeként a híráramlás felhasználási módjait is el kellett sajátítani. Míg a röplapokon a rendezetlen hírekkel túlzásfolt ördöglábú hírívők az ellenőrizetlen hírekkel szembeni távolságtartást tanították, a szárnyas *Cupido* női olvasóknak szóló értesítéseket szállított. 1620-ban a szántó-vető parasztember politikai távolságtartását állították követendő példaként, aki kívül maradt a háttérben látható zsúfolt szekértáborok közti küzdelmeken.⁷¹ 1632-ben az újságkészítés hatékonyan működő mechanizmusát sajátos „politikai színpadként” mutatta be egy röplap.⁷² Egy császárhű, katolikus röplapon egy „újságíró” és vitapartner elemezte a Pfalzi Frigyes cseh királyságáról megjelent gúnyrajzokat.⁷³

Másrészt tudós értekezések ecsetelték, hetilapok évkezdést köszöntő versei hirdették a hetilapolvasás előnyeit, különösen a világ kitágulását, az újfajta földrajzi ismeretek megjelenését hangsúlyozva.⁷⁴ Sőt kisebb fejedelemségeknek azt ajánlották, hogy ne is tartsanak fent nagy költséggel követségeket, hiszen a hetilapok külpolitikai hírei alapján is tájékozódni lehet.⁷⁵ Johann Amos Comenius a történelmi, geográfiai, politikai és nyelvi ismeretek szélesítésére az iskolai oktatás részévé

67 HHStA Handschriftensammlung Böhm, 108. Bd. W 57. Band 1–5.

68 Stadtarchiv Regensburg. Chroniken I Ae 2 28. Anonym Chronik No. 4 ab Anno 1661–1670.

69 Gstettner, 1936; Blühm, 1987. 175–184.

70 Friedrich, 2007.

71 *„Curus Cursus Mundi, Der Welt Lauff,“ „Scinditur incertus studia in contraria mundus”.*

72 *„Newe Jahr Avisen, In Jehan Petagi Kramladen zu erfragen, Allen Kauffleuten und Zeitungs Liebhabern die sich taeglich damit tragen und schleppen zu diesem Newen 1632 Jahr dediciret.”* Harms–Rattay, 1983.

73 *„Ein Red und Antwort, Das ist: Ein Gespräch dess Zeitungsschreibers mit seinem Widersacher.”* Bohatcová, 1966. 85.

74 Ukena, 1977. 43.

75 Stieler, 1969; Paisey, 2010. 45–66.

tette, Christian Weise (1642–1708) kifejezetten az ifjúságnak javasolta az újságok olvasását, Georg Greflingen (1620–1677) író és költő 1669-ben szerkesztőként és újságkiadóként az iskolamestereknek ajánlotta a hamburgi „*Norddeutschen Mercurius*”-t, Christian Thomasius 1700-tól Lipcsében és Halléban az államelméleti ismeretek tanulásához vezette be az újságolvasást,⁷⁶ s az egyetemi előadásait megjelentette „*Monatsgespräche*” címmel német nyelven, nagy sikerrel.⁷⁷ A 17. század második felében indított hetilapok már a címükben is hangsúlyozták az államelméleti szóhasználatot, gondolkodásmódot, s a rövid, lényegretörő hírek mellett kommentárokat is tartalmaztak.⁷⁸

A nyilvánosságban rejlő politikai lehetőségek a Német-római Birodalomban

A nyilvánosság 17. századi szerepét hangsúlyozó újabb kutatások azt emelik ki, hogy Európa-szerte a nagy krízisekhez kapcsolódóan, hullámokban, ugrásszerűen növekedett a nyilvánosság politikai jelentősége, mind a harmincéves háború, mind az angol polgári forradalom vagy éppen a törököt kiűző háború időszakában.⁷⁹ A jelentős európai hatalmak esetében a bel- és külpolitikai válságok nem szétválaszthatók, az adott ország nemzetközi súlyát is befolyásolta, hogy miként kezelte belső konfliktusát. A 17. század közepén majdnem mindegyik monarchiában a később abszolutizmusra törekvő uralkodónak meg kellett küzdenie belső ellenzékével, tehát hatalomgyakorlásának első fázisában kulcsfontosságú volt a széles nyilvánosság előtt legitimálni hatalmát.⁸⁰

A Német-római Birodalomban meghatározó jelentőségű a harmincéves háború időszaka, amikor a politikai nyilvánosság elérésének és befolyásolásának óriási gazdasági, stratégiai, politikai és katonai tétje lett.⁸¹ Sok központú, professzionális hírközlő mechanizmusok⁸² juttatták el a híreket a hírközvetítőként és hírfogyasztóként is alapvető szerepet játszó művelt városi politikai, gazdasági és kulturális elithez. A közzétett hírek magas színvonalát jelzi, hogy a publicisztikai (média) háborúban Pfalzi Frigyes elfogott anhalti diplomáciai iratait, s közte titkos levelezését is közreadták – a cél érdekében gondosan szerkesztett pamfletbe építve – szövetségesi megingatása érdekében, melyben a török orientációt jelentő Bethlen Gábor erdélyi fejedelem politikája és annak ambivalens megítélése is meghatározó szerepet játszott.⁸³

76 Welke, 1981. 29–33.

77 Böning, 2005. 121.

78 „*Politischer Anrichter*”, „*Historische, Politische und Philosophische Krieg- Und Friedens-Gespräch*”, „*Historischer und Politischer Mercurius*”, „*Monatlicher Staats-Spiegel, Worinnen der Kern aller Avisen...*”, *Beylagen, Samt enigen Politischen Reflexionen sich repraesentirt und vorstellt*”. Weber, 1994. 122.

79 Legújabbban: Freist, 2005a. 321–351.

80 Kläits, 1976; Burke, 1992; Sebastier, 2005. 256–289.; Schumann, 2003.

81 Lademacher–Groenveld, 1998; Behringer, 1999. 39–81.; Rystad, 1960.

82 Faulstich, 1998; Briggs–Burke, 2004. 15–99.; Brendecke–Friedrich–Friedrich, 2008.

83 Almási, 2014.

A nyomtatott hírek volumenét érzékelteti, hogy Pfalzi Frigyesről mint cseh királyról 1619–1632 között 207 kálvinista és 154 császárpárti nyomtatvány jelent meg.⁸⁴ Az arányok azt is jelzik, hogy a császári udvar a birodalmi kancellária által kiadott privilégiumok ellenére, s az utólagos és elsősorban egyházi cenzúra gyakorlata mellett sem tudta központosítani – krízisek idején sem – a Német-római Birodalmat elérő propagandát. Bár a kora újkor idején folyamatosan nőtt a széles körű nyilvánosság elérésének jelentősége, mégsem alakult ki működtetésére intézményi háttér a császári udvarban. A császári, a választófejedelmi, fejedelmi udvarok mellett a nyomtatott véleményformáló műfajokat gyakorlattan használó német egyetemek szerepe is meghatározó. A Német-római Birodalomban a 17. századra már jelentős a nem egy konkrét udvarhoz vagy városhoz kötődő, alkalmi művekből megélő értelmiségiek száma.

A szövetségi rendszerekben vívott háborúk idején a külpolitikai reprezentáció részévé váltak és a nemzetközi nyilvánosság előtti jelenlétet erősítették a külpolitikai híreket áramoltató nyomtatott újságokban és a rájuk épülő más sajtóműfajokban megjelenő írások. Az elhúzódó, kiterjedt pusztítást okozó háborúk egyúttal szemléltetést eredményeztek: a korabeli publicisztikák a szétfeszítő tendenciákkal szemben az egységtudatot hangsúlyozták.⁸⁵ A hatalmi erőegyensúly elvét és a nemzetközi jog megszületését eredményező vesztfáliai béketárgyalásokat is intenzív nyomtatott propaganda övezte. A felkészült diplomata nemcsak figyelték az eseményekről tudósító sajtót, hanem országaik érdekének megfelelően használták is.⁸⁶ A hírehséget jelzi, hogy előzetes tervezetek, koncepciók, nehezen érthető jogi traktátusok is nagy példányszámban keltek el, a megállapodások főbb pontjait pedig prédikációk is ismertették.⁸⁷ A békekötés reprezentációja az új politikai gondolkodásmódot, diplomáciai kultúrát is megjelenítette, s ez az államelméleti érvrendszer új normaként, elvárásként épült be a korabeli publicisztikákba.⁸⁸ Színvonalas röplapok politikai szimbólumokkal ismertették és értelmezték az új kulcsszavakat, mint az „amor patriae”, a „ratio status”, a „neutralitas” és az „amnestia”.⁸⁹ A legtalálhatóbb talán az 1644 körül több nyelven kiadott „*Europäische Kriegsbalett*” című röplap, mely a béke olajága és Eris almája között különleges koreográfiára járt közös táncként jelenítette meg a lassan formálódó hatalmi erőegyensúly elvét, I. Rákóczi Györgyöt is ábrázolva és hirdetve az Erdélyi Fejedelemség megnövekedett politikai jelentőségét.⁹⁰

A nagy hatásfokú, több szempontból alulról szerveződött, sokféle érdeket képviselő propagandá(ka)t nem lehetett egy központból egységesen irányítani. Mégis a 17. század közepétől a nyomtatott újsághírekhez szorosan kapcsolódó politikai publicisztikákban, pamfletekben markánsan megjelent az érdekek össze-

84 Hublakova, 2010. 437–468.

85 Bosbach, 1988. Maletke, 1992.

86 Rosseaux, 2010b. 21–54.

87 Repgen, 1997. 28–83.

88 Burkhardt, 1992; Langer, 1994; Busmann–Schilling, 1998; Duchhardt–Ortlieb, 1998.

89 Schilling, 2007. 145.

90 „*Gross Europäisch Kriegs-Balet durch die König und Potentaten, Fürsten und Republicken auff dem Saal, der betrüben Christenheit.*”

hangolásának szüksége, s az összetartozás-tudatok keresése. Különösen a nemzetközi erőviszonyokat bemutató és értelmező allegóriákon és szimbólumokon jelenik meg az organikus egység gondolata.⁹¹ Európa nemcsak geográfiai egységként, hanem a politikai akciók nyilvános, közös tereként is feltűnt a sajtóműfajokban.⁹² A 17. század közepétől egyre több műalkotás ábrázolta Európát, és szignifikánsan emelkedett az európai politikai problémákat elemező nyomtatványok száma.⁹³ A korszak közkedvelt, nyomtatott újságokból szerkesztett sorozatai – a Matthaeus Merian által Frankfurt am Mainban 1638-ban indított *„Theatrum Europaeum”*,⁹⁴ a Wilhelm Serlin és örökösei által szintén Frankfurt am Mainban 1658-tól kiadott *„Diarium Europaeum”* – 1683-ig tudták tartani az eredeti célkitűzést, hogy a sajtópiacon a kiadó Európa előző félévi eseményeivel jelenjen meg. Philipp Balthasar Sinold von Schütz 1702–1735 között adta ki Lipszében a havonta jelentkező *„Europäische Famát”*.⁹⁵

A német nyelvű sajtótermékekből a nemzetközi nyilvánosság virtuális tere is kibontakozott, ahol az „univerzális monarchia” vádjával szemben⁹⁶ a „béke öre” szerepéért versengtek egymással európai nagyhatalmak.⁹⁷ A 17. század végére már nemcsak a hetilapok művelt közönsége érzékelhette a Bourbon-, Habsburg- és Orániai-ház rivalizálását, hanem angol, francia és német nyelven egyaránt kiadott szellemes szatirikus ábrázolások is megjelenítették.⁹⁸

A háborús konfliktusok hatására megnövekedett az összetartozás-tudat értéke a Német-római Birodalmon belül is.⁹⁹ Ez a folyamat a Habsburg-kormányzatnak is érdeke volt, még akkor is, ha a császári hatalom mellett hosszabb távon a német választófejedelmek politikai tekintélye is emelkedett.¹⁰⁰ A német politikai propagandában három évszázadon keresztül kimutatható a török, a francia és a svéd ellenségkép egymást váltó és egymásra is ható jelenléte.¹⁰¹ A világi és egyházi hatalmak által épített ellenségképek mellett¹⁰² a felekezeti szolidaritás is megjelent a korabeli nyomtatott újságműfajokban.¹⁰³ Magas színvonalú politikai pamfletek azonban arról is értekeztek, hogy a felekezeti összetartozás-tudat és a török elleni szent háború szép eszméjének álcája mögött milyen politikai érdekek tapinthatók ki, s hogy az „universitas Christiana” a „politica Christiana” közösségére változott.¹⁰⁴

A Német-római Birodalom függését a külpolitikai helyzet aktualitásától a hatalomgyakorlás „titkos tudását” fűrészelve közérthető politikai allegóriák is in-

91 Burckhardt, 1998. 81–114.; Harms, 2010. 41–53.

92 Barner, 1970. 86–131.; Maurer, 2009. 11–24.; Arndt, 2010a. 25–39.

93 Tschopp, 2004. 25–36.; Schmidt, 2004. 119–148.

94 Bingel, 1909. 19.; Dethlefs, 2004. 151–153.

95 Arndt, 2010b. 150–152.; Malettke, 1994. 63–93.

96 Schmidt, 2001.

97 Schilling, 2008; Malettke, 2012. 72–88.; Kampmann, 2001.

98 Kampmann–Krause–Krems–Tischer, 2008.

99 Burkhardt, 1997. 51–95.

100 Schilling, 1994.

101 Wrede, 2004.

102 Schmidt, 1998. 57–75.

103 Mörke, 1996. 125–164.; Burkhardt, 2002; Harms, 2007. 47–63.

104 Tschopp, 2004. 25–37.; Duchhardt–Kunz, 1997; Schlumberger–Segl, 1994.

terpretálták. Egy szimbólumokkal túlzásúfolt 1630. évi röplap érzékletesen fejezte ki, hogy a „Német-római Birodalom világórájában”¹⁰⁵ hiába állnak a hatalom szilárd oszlopaként a választófejedelmek, a politika szerencsekereke többször óriási fordulatot vett. A több változatban közzétett röplap a protestáns apokaliptikus próféciákra építve Pfalzi Frigyes politikai örököséként, a protestantizmus védelmezőjeként legitímálta Gusztáv Adolf svéd király előrenyomulását a német területeken.¹⁰⁶ Az 1653–1654. évi regensburgi birodalmi gyűlés idején jelent meg egy frankfurti röplap, amely a császár és a választófejedelmek közötti összhangot hirdette a Német-római Birodalom stabilitásának és virágzásának zálogaként, mert akkor Germániát nem veszélyeztetik külső összecsapások, mint az angol–holland tengeri konfliktus, az orosz–lengyel háború és a francia belpolitikai válság. Nemcsak a metszet, hanem Georg Greflinger költő és újságkiadó e röplapon közzétett barokk költeménye is megfogalmazta a német kereskedelmi központok és városi polgárok érdekét („*Abbildung Unsers heutigen Deutschlands und der höchstgewünschten Vereinigung Des Christen Reichs Haupt mit seinen Gliedern*”).¹⁰⁷ Paulus Fürst nürnbergi könyv-, valamint műkereskedő és kiadó 1663–1664-ben a röplap új változatával a regensburgi birodalmi gyűlés egységét reprezentálta.¹⁰⁸ Egy 1680. évi röplap gúnyképén a béke ábrándjában elszenderedett Germania látható, aki nem veszi észre a gall kakast, a holland oroszánt és a feljövő holdat (3. kép). A közérthető képek az újságokban már közzétett hírekre építve azokat a konfliktusokat jelezték, amelyek a Német-római Birodalmat nem hagyhatták érintetlenül.¹⁰⁹ Ezek a politikai szimbólumok a „Reichspublizistik” közérthető, nem a jogi, hanem a „publicisztikai” válfajaként¹¹⁰ fogalmazták meg az egységtudat és a szükséges külpolitikai szerepvállalás programját.

A birodalom belső egységét nemcsak a külső krízisek, hanem a császár és a választófejedelmek közötti érdekellentétek is feszítették.¹¹¹ I. Lipót császárrá választása idején, 1657–1658-ban 120 különböző röpirat értekezett a választófejedelmek vesztfáliai béke utáni növekvő szerepéről.¹¹² A birodalom egységét ceremóniák kapcsán szimbolikusan vagy adott döntések esetén jogi érvkészlettel kommunikáló kiadványok száma különösen a birodalmi gyűlések idején emelkedett meg.¹¹³ Császárválasztások és -koronázások alkalmával a Magyar Királyság politikai súlya, gazdasági értéke és alkalmanként a magyar főméltóságok, jelentős főnemesi családok (Zrínyi, Nádasdy, Esterházy, Pálffy) reprezentációja is megjelent.

105 „*Dess Römischen Reichs Grosse Welt Uhr.*” VD17. 12669127A; *Deutsche illustrierte Flugblätter*, 1985. Bd. 2. 385.; Niemetz, 2008. 389.

106 Tschopp, 1991; Schilling, 2007. 507–526.

107 *Deutsche illustrierte Flugblätter*, 1985. Bd. 2. 358–359.

108 „*Teuschlandes fröhliches Zuruffen, Zu glückseliger Fortsetzung, der mit Gott in Regensburg angestellten allgemeinen Versammlung dess H. Röm. Reichs obersten Häubtes und Glieder.*” Paas, 2007. vol. 9. 114.

109 „*Das von süßser Friedens Ruhschlafend und über heutigen Welt und Krieg-Lauff Traeumende Teutschland.*”

110 Arndt, 2011. 179–200.

111 Klueing, 1996. 162–287.

112 Schumann, 2003.

113 Schnettger, 2002; Lanzinner–Strohmeier, 2006.

3. kép. Germánia egy korabeli röplapon, 1680 (részlet)

A Német-római Birodalomnak nem volt egységes külpolitikája, a császári hatalom sem tudta kisajátítani a külügyek irányítását, sőt a vesztfáliai béke a szövetségkötéseket is lehetővé tette a választófejedelmek számára. A külpolitikai aktivitást azonban legitimálni kellett a birodalmi nyilvánosság előtt is.¹¹⁴ Diplomáták állomáshelyükről követjelentéseik mellé a fontosabb nyomtatott újságokat, röpiratokat mellékeltek is, s reprezentációjuk részeként, például bevonulásuk alkalmával, használták is a röplapokat.¹¹⁵ Rendszerint név nélkül, de jelentős diplomáták is írtak röpiratokat, publicisztikákat.¹¹⁶

A kora újkori nyilvánosság fejlődésében meghatározó szerepet játszott a török elleni háború széles körű világi és egyházi propagandája.¹¹⁷ 1454-ben készült az első nyomtatott „Türkenkalendar”, mely a birodalmi gyűlés török elleni fellépésének időszerűségét hirdette Konstantinápoly török kézre kerülését követően. A birodalmi gyűléseken megszavazott török elleni segély és a birodalmi segélycsapatok jelenléte a magyarországi törökellenes hadszíntéren a kommunikációs csatornák hatékony kiépülését is eredményezte.¹¹⁸ A birodalmi segélyhadak győri táborozása 1566-ban a hadmérnöki információkat felhasználó, kvalitásos metszeteket megje-

114 Duchhardt, 1997. 66.

115 Polleross, 2010.

116 Baumanns, 1994.

117 Göllner, 1978; Guthmüller-Kühlmann, 2000; Grothaus, 1986; Höfert, 2003.

118 Schulze, 1978.

lentető rölapokon is megragadható. A tizenöt éves háború időszakában nemcsak a hadszíntérről érkező hírek volumene nőtt meg, hanem minőségi változás figyelhető meg a várostromokról, csataterekről érkező hírek értékében, jelentőségében. II. Rudolf császár propagandája hivatalos hadijelentések közzétételét is biztosította a Német-római Birodalmon belül.¹¹⁹ A választófejedelmek a birodalmi segélyhadak szerepvállalása fejében a hivatalos diplomáciai híráramlás mellett a hírek közzétételét is szükségesnek tartották, s a hadvezérek mellett saját „haditudósítók” is megjelentek a hadszíntéren.

A nyomtatott információ színvonalának folyamatos, spirális növekedését a magyarországi török háborúkra vonatkozó ismétlődő, de új tartalmakkal telítődő értesülései meggyőzően bizonyítják. A kor kedvelt nyomtatott műfajaiból gyorsan előhívható, sokoldalú és érdemi, politikai, gazdasági, illetve kulturális ismereteket összegző Magyarország-kép bontakozott ki.¹²⁰ A zsitvatoroki békét követő hosszú békeidőszak után már a harmincéves háborúban modernizált propaganda hirdette a török elleni háború programját, a hagyományos ősellenségkép helyett a gazdasági és politikai érdekeket hangsúlyozva.¹²¹ A törököt kiűző háború idejére pedig már bevett gyakorlattá vált, hogy erődök, stratégiai központok ostroma során a hivatalos ostromnaplót, hadvezéri jelentéseket, alkalmanként ötven-hetven, magyarázattal ellátott hadmérnöki alaprajzot kinyomtattak, részletes kimutatásokkal a veszteségekről s a zsákmányolt munícióról. A hivatalos jelentések mellett II. Miksa Emánuel saját információs hálózata, hadmérnöke, metszői, kiadói révén közvetítette a bajor választófejedelem ostromokban, csatákban játszott szerepét, sőt müncheni hetilapok, nyomtatott hírlevelek még a csatatérig vezető útjának menetnaplóit is heti rendszerességgel közzétették.¹²²

A kora újkori német nyelvű nyomtatott újságműfajok információi a magyar történeti kutatás számára is sokféle kapcsolódási lehetőséget kínálnak. Apponyi Sándor nemzetközileg is számon tartott *Hungarica*-gyűjteménye jelentős kutatási bázist teremtett.¹²³ A kora újkori gyűjtemények is bizonyítják, hogy a korban a birodalmi nyilvánosság előtt változó intenzitással, de érdemi információkkal és folyamatosan jelen volt a Magyar Királyság helyzete, s ezért is érdemes a jelentős 17. századi gyűjtemények magyar vonatkozású nyomtatványait szisztematikusan feltárni. A Herzog August Bibliothek magyar szerzőktől származó, valamint magyarországi eseményekről tudósító német nyomtatványainak háromkötetes katalógusát Németh S. Katalin állította össze.¹²⁴ August Hermann Francke (1663–1727) hallei gyűjteményének magyar vonatkozásai is feltűnően nagyszámúak.¹²⁵ A krajnai polihisztor, Johann Weichard von Valvasor (1641–1693) hatalmas zágrábi rölap- és metszetgyűjteménye a magyarországi török háború híreinek értékét és színvona-

119 Vocelka, 1981; Bagi, 2007. 1455–1482.

120 Breuer-Tüskés, 2005; Balogh, 2013; Németh, 2007. 637–656.

121 Hollenbeck, 1999. 111–130.

122 Szita, 1995.

123 Apponyi, 1900–1902; Hubay, 1948.

124 Németh, 1993.

125 Klosterberg–Monok, 2003; Klosterberg–Monok, 2009.

lát bizonyítja. Valvasor 1663–1664-ben, illetve a visszafoglaló háború idején személyesen is harcolt a török ellen.¹²⁶ A korabeli röplapok metszetei alapján kitűnik, hogy a stratégiai jelentőségű, sok ostromot kiállt magyar várakról és városokról standardizálódtak az alaprajzok és látképek.¹²⁷

A magyarországi török háborúkról tudósító nyomtatott újságok sokoldalú és érdemi képet adtak a Magyar Királyság politikai, katonai, gazdasági és felekezeti helyzetéről is. Az önálló külpolitikával nem rendelkező magyar politikai elit számára a török elleni háború közügyként való megjelenése a birodalmi nyilvánosság előtt nagy lehetőséget teremtett az országérendek korszerű megfogalmazására. A pozsonyi és a soproni magyar országgyűlésekről rendszeresen tudósítottak német hetilapok, nemcsak az uralkodók koronázását bemutatva, hanem a nádorválasztást és a magyar főméltóságok politikai súlyát érzékeltetve. Az 1663–1664. évi magyarországi török háború idején német nyelvű hetilapok Bécsből, Pozsonyból, Komáromból, Győről, Kassáról, Léváról, a kanizsai táborból érkezett hírek alapján ismertették a katonai erőviszonyokat. Zrínyi Miklós hadi sikereiről hetven különböző, német nyelvű röplap jelent meg 1664-ben Nürnbergben, Augsburgban, Frankfurt am Mainban és Regensburgban. A szigetvári hőst, Zrínyi Miklóst övező 16. századi kultuszra modern érvrendszerű propaganda épült a költő és hadvezér Zrínyi Miklós katonai és politikai befolyását is hirdetve.¹²⁸ Zrínyi Miklós nemzetközi hírneve politikai jelentőségű, és megjelenítette a magyar rendi politika érveit és érdekeit az európai politikai játéktérben a török elleni összefogás és támadó háború mellett érvelve.¹²⁹ A nyomtatott információkat vizsgálva az is érzékelhető, hogy a magyar főméltóságoknak is kiépültek a legális és rejtett információs csatornái, amelyek nemcsak a tájékozódást, hanem a tájékoztatást is lehetővé tették.¹³⁰

A birodalmi nyilvánosság előtt megjelenő magyar vonatkozású hírek politikai jelentőségét, érdemi hatását csak valamelyik birodalmi politikai központtal való érdekegyeztetés biztosította. A tájékozódásnak és tájékoztatásnak évtizedek alatt sokféle útvonalát alakították ki, generációkon át megújítva. Ezek közül a magyar elit számára az egyik leghatékonyabb a főúri cavalliers-tours volt, melynek során nemcsak a választófejedelmi és fejedelmi udvarokban tett látogatások, hanem a birodalmi gyűléseken, gazdasági centrumokban, Frankfurt am Mainban, Nürnbergben, Augsburgban, Regensburgban szerzett konkrét ismeretek és ismeretségek is jó befektetésnek bizonyultak a politikai ambíciót mecénási érzékkel ötvöző, külpolitikai tájékozottsággal rendelkező főnemesek, főméltóságok számára.

A visszafoglaló háború időszakában a török háborúban aktív szerepet vállaló aulikus magyar elitről nem jelent meg jelentős mennyiségű hír a korabeli német sajtótermékekben. Az uralkodóval szembeforduló Thököly Imre politikája viszont

126 Pelc, 2013.

127 Rózsa, 1999; Szalai, 2006.

128 Kühlmann–Tüskés, 2009.

129 R. Várkonyi, 2010.

130 E téren még komoly kutatási lehetőségek rejlenek. Leginkább Esterházy Pál nádor és Nádasdy Ferenc országbíró mecénási tevékenységében ragadható meg a birodalmi nyilvánosság elérésének szándéka. Galavics, 1986; Galavics, 1993; Viskolcz, 2010; Viskolcz, 2013.

mind a protestáns választófejedelmi politikához köthetően, mind pedig a katolikus hatalmi központok révén hangsúlyosan jelen volt. Az előbbihez kapcsolható pozitív kép 1671-től 1682-ig dominált, míg a Thököly törökbarát politikáját elítélő intenzív propaganda 1683 és 1690 között, s különösen 1685-ben volt jelentős, amikor markánsan megemelkedett az olaszból fordított, pápai udvarhoz köthető szellemes gúnyképek száma is.¹³¹

A világi és egyházi főméltóságok mellett a német egyetemeken tanult protestáns városi elit és művelt köznemesek is kiterjedt információs hálózattal rendelkeztek a Német-római Birodalomban, melyet tudatos érdekegyeztetéssel hatékonyan működtettek az európai válságok és lokális konfliktusok idején.¹³² A Bethlen Gábor török politikáját hangsúlyozó katolikus propagandával szemben sokféle újságműfajban jelent meg protestáns érdekeket védelmező, pozitív Bethlen-kép, jelezve az Erdélyi Fejedelemség növekvő jelentőségét.¹³³ Bár egy Frankfurt am Mainban 1625 őszen kiadott német hetilap konstantinápolyi értesüléseiben annak is hírértéke volt, ha Bethlen „nyugalomban maradt”.

A részben nyilvános, részben rejtett kapcsolatrendszer különösen fontos szerepet kapott I. Lipót császár nyílt abszolutizmusra való törekvésekor, amikor politikai, társadalmi és gazdasági szintéren is kiélezetté vált a Magyar Királyság és a Habsburg Birodalom érdekeinek konfliktusa.¹³⁴ Az 1670-es években a protestáns német területeken az evangélikus városokat ért sérelmek mellett az egyes prédikátorok és iskolamesterek üldöztetéséről is részletesen tudósítottak nyomtatott hetilapok, röpiratok, publicisztikák.¹³⁵ 1671–1681 között százötven német nyelvű nyomtatvány jelent meg a magyarországi prédikátorok helyzetéről, legnagyobb számban Wittenbergben, Jénában, Lipcsében.¹³⁶ 1682-ben pedig egy német röplap holland nyomtatványokat is felhasználva hűsz kis képből örökítette meg a magyarországi protestánsok üldöztetésének történetét 1660-tól.¹³⁷ I. Lipót császárnak a török és a francia háború veszélye miatt figyelembe kellett vennie potenciális protestáns szövetségeseinek normarendszerét, a Német-római Birodalom belső felekezeti viszonyait.

A 18. századi politikai nyilvánosság sok tekintetben más, mint a 17. századi előzménye.¹³⁸ A virtuális információs tér növekedésében a spanyol örökösödési háború újabb jelentős változást eredményezett. A hatalom – illetve az egymással

131 Köpeczi, 1976; Polleross, 2010. 234–237.; Pelc, 2013. 144–153.

132 Teszelszky, 2014.

133 R. Várkonyi, 2013; Varsányi, 2013.

134 Bahlicke–Stromayer, 1999; Leeb–Pils–Winkelbauer, 2007.

135 Schultheiss-Heinz, 2004.

136 Imre, 1987–1988. 20–45.

137 „Denckwürdiger Abriess etlicher in Ungarn bezeichneter Personen und Oerthen derer in unterschiedlichen historischen Tractätlein gedacht wird wie dieselben im Jahr 1660 anfänglich durch eine particular 1674 aber durch eine allgemeine verfolgung mit vielfältigen treffen und blut vergiessen überzogen sind und ach leider biss heutiges tages noch unChristlich überzogen und gepresset werden, ist vorgestellt Anno 1682.” Másik példány: Kupferstichkabinett Dresden in Mappes B 1979 3. 12. Schumann, 2003. 126–127.

138 Weber, 2004. 347–370.

versengő hatalmak – cenzúrával, privilégiumokkal, hírdömpinggel egyre hatékonyabban tudták használni, irányítani, kanalizálni a nyomtatott híráramlást.¹³⁹ A 18. századra egy-egy hadi esemény jelentőségét akár négyféle politikai nyelven is interpretálhatta egy időben négy különböző monarchia lényegesen eltérő sajtója.¹⁴⁰ A nyilvánosság politikai kultúrájának kialakulása hosszú folyamat, melyben a 17. századi paradigmaváltások is meghatározóak. A befogadóközönség kiszélesedése már a német felvilágosodás előkészítését is jelentette.¹⁴¹

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

HHStA = Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien)
Handschriftensammlung Böhm
Stadtarchiv Regensburg

2. Kiadott források

Bangerter-Schmid

1986 Bangerter-Schmid, Eva Maria: *Erbauliche illustrierte Flugblätter aus den Jahren 1570–1670*. Frankfurt am Main, Bern, New York, 1986.

Deutsche illustrierte Flugblätter

1985–2005 *Deutsche illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts*. 7 Bde. Hrsg. v. Harms, Wolfgang–Schilling, Michael. Bd. 1–3. *Die Sammlung der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel*. Kommentierte Ausgabe. Bd. 1. *Ethica, Physica*. Bd. 2. *Historica*. Bd. 3. *Theologica, Quodlibethica*. Tübingen, 1989. Bd. 4. *Die Sammlung der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek*. Tübingen, 1987. Bd. 5–7. *Die Sammlung der Zentralbibliothek*. Zürich, 1985–2005.

Klosterberg–Monok

2003 Klosterberg, Brigitte–Monok, István: *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*. Teil 1. *Porträts*. Tübingen, 2003. (Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien, Bd. 7.)

2009 Klosterberg, Brigitte–Monok, István: *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Historische Karten und Ansichten*. Bearb. v. Pászti, László–Verók, Attila. Halle, 2009. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen, Bd. 22.)

Németh

1993 Németh, Katalin S.: *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*. I–III. München–New York–London–Paris, 1993.

Paas

1985–2013 Paas, John Roger: *The German Political Broadsheet 1600–1700*. Vol. 1–11. Wiesbaden, 1985–2013.

139 Berns, 1982; Gestrich, 1994; legújabb: Arndt, 2013.

140 Küster, 2001.

141 Weber, 2001. 43–68.; Böning, 2001. 69–120.

Pfeffer

1993 Pfeffer, Maria: *Flugschriften zum 30jährigen Krieg. Aus der Häberlin-Sammlung der Thurn- und Taxisschen Hofbibliothek*. Frankfurt am Main, 1993.

3. Szakirodalom

Almási

2014 Almási Gábor: *A Secretissima instructio (1620). A kora újkori politikai paradigmaváltás egy Bethlen-kori röpirat tükrében*. Bp., 2014.

Apponyi

1900–1902 Apponyi Sándor: *Hungarica. Magyar és magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. I–II. Bp., 1900–1902.

Arndt

1998 Arndt, Johannes: *Das Heilige Römische Reich und die Niederlande 1566 bis 1648. Politisch-konfessionelle Verflechtung und Publizistik im Achtzigjährigen Krieg*. Köln–Weimar–Wien, 1998.

2010a Arndt, Johannes: Die europäische Medienlandschaft im Barockzeitalter. In: *Auf dem Weg nach Europa. Deutungen, Visionen, Wirklichkeiten*. Hrsg. v. Dingel, Irene–Schnettger, Matthias. Göttingen, 2010. 25–39.

2010b Arndt, Johannes: Die historisch-politischen Zeitschriften innerhalb der zirkulären Struktur des Mediensystems der politischen Publizistik. In: *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750)*. Hrsg. v. Arndt, Johannes–Körber, Esther-Beate. Göttingen, 2010. 139–171.

2011 Arndt, Johannes: Zeitung, Mediensystem und Reichspublizistik. In: *Die Entstehung des Zeitungswesens im 17. Jahrhundert. Ein neues Medium und seine Folgen für das Kommunikationssystem der Frühen Neuzeit*. Hrsg. v. Bauer, Volker–Böning, Holger. Bremen, 2011. 179–200.

2013 Arndt, Johannes: *Herrschaftskontrolle durch Öffentlichkeit. Die publizistische Darstellung politischer Konflikte im Heiligen Römischen Reich 1648–1750*. Göttingen, 2013.

Bagi

2007 Bagi Zoltán: „Egy ura lesz az egész világnak napkelettől napnyugatig.” A töröksegély kérdése és az 1597–98-as regensburgi birodalmi gyűlés. In: *Századok*, 141. (2007) 6. sz. 1455–1482.

Bahlcke–Stromayer

1999 *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*. Hrsg. v. Bahlcke, Joachim–Stromayer, Arno. Stuttgart, 1999.

Balogh

2013 *Ungarnbilder im 17. Jahrhundert*. Hrsg. v. Balogh, András F. Bp., 2013.

Barner

1970 Barner, Wilfried: *Barockrhetorik. Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen*. Tübingen, 1970.

Bauer

2011 Bauer, Oswald: *Zeitungen vor der Zeitung. Die Fuggerzeitungen (1568–1605) und das frühmoderne Nachrichtensystem*. Berlin, 2011. (Colloquia Augustana, Bd. 28.)

Bauer

2010 Bauer, Volker: Die Nachrichtenmedien und höfische Gesellschaft. Zum Verhältnis von Mediensystem und höfischer Öffentlichkeit im Alten Reich. In: *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750)*. Hrsg. v. Arndt, Johannes–Körber, Esther-Beate. Göttingen, 2010. 173–194.

Baumanns

1994 Baumanns, Markus: *Das publizistische Werk des kaiserlichen Diplomaten Franz Paul Freiherr von Lisola (1613–1674). Ein Beitrag zum Verhältnis von absolutistischem Staat, Öffentlichkeit und Mächtepolitik in der frühen Neuzeit*. Berlin, 1994.

Beachy

1999 Beachy, Robert: Fernhandel und Krämergeist. Die Leipziger Handelsdeputierten und die Einführung der sächsischen Wechselordnung 1682. In: *Leipzigs Messen. Teilband 1. 1497–1914. Gestaltwandel, Umbrüche, Neubeginn*. Hrsg. v. Zwahr, Hartmut–Topfstedt, Thomas–Bentele, Günter. Köln–Weimar–Wien, 1999. (Geschichte und Politik in Sachsen, Bd. 9./1.) 135–147.

Behringer

1999 Behringer, Wolfgang: Veränderung der Raum-Zeit-Relation. Zur Bedeutung des Zeitungs- und Nachrichtenwesens der Zeit des Dreißigjährigen Krieges. In: *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe*. Hrsg. v. Krusenstjern, Begina–Medick, Hans. Göttingen, 1999. 39–81.

2003 Behringer, Wolfgang: *Im Zeihen des Merkur. Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit*. Göttingen, 2003.

2010 Behringer, Wolfgang: Das Netzwerk der Netzwerke. Raumpartitionierung und Medienrevolution in der Frühen Neuzeit. In: *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750)*. Hrsg. v. Arndt, Johannes–Körber, Esther-Beate. Göttingen, 2010. 39–57.

Bellingradt

2011 Bellingradt, Daniel: *Flugpublizistik und Öffentlichkeit um 1700. Dynamiken, Akteure und Strukturen im urbanen Raum des Alten Reiches*. Stuttgart, 2011. (Beiträge zur Kommunikationsgeschichte. Bd. 26.)

Berg

2005 Berg, Britta: „Nützlicher... als neumodischer Schnickschnack.“ Zeitungen für Kinder und Jugendliche im 18. Jahrhundert. Ein Beispiel aus Braunschweig. In: *Historische Presse und ihre Leser. Studien zu Zeitungen, Zeitschriften, Intelligenzblättern und Kalendern in Nordwestdeutschland*. Hg.: Albrecht, Peter–Böning, Holger. Bremen, 2005. 121–141.

Berns

1982 Berns, Jörg Jochen: *Der nackte Monarch und die nackte Wahrheit. Auskünfte der deutschen Zeitungs- und Zeremonialschriften des späten 17. und 18. Jahrhunderts zum Verhältnis von Hof und Öffentlichkeit*. Amsterdam, 1982. (Daphnis, 11.)

Bingel

1909 Bingel, Hermann: *Das Theatrum Europaeum. Ein Beitrag zur Publizistik des XVII. und XVIII. Jahrhunderts*. Berlin, 1909. (Reprint Wiesbaden, 1969.)

Blome

2005 Blome, Astrid: Regionale Strukturen und die Entstehung der deutschen Regionalpresse im 18. Jahrhundert. In: *Historische Presse und ihre Leser. Studien zu Zeitungen, Zeitschriften, Intelligenzblättern und Kalendern in Nordwestdeutschland*. Hg.: Albrecht, Peter–Böning, Holger. Bremen, 2005. 77–100.

2010 Blome, Astrid: *Historia et Venditio – Zeitungen als „Bildungsmittel“ im 17. und 18. Jahrhundert.* In: *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750).* Hrsg. v. Arndt, Johannes–Körper, Esther-Beate. Göttingen, 2010. 207–226.

Blühm

1987 Blühm, Elger: Über Regensburgs älteste Zeitung. In: *Verhandlungen des Historischen Vereins*, 127. (1987) 175–184.

Bogel

1971–1985 Bogel, Else–Blühm, Elger: *Die deutschen Zeitungen des 17. Jahrhunderts. Ein Bestandsverzeichnis mit historischen und bibliographischen Angaben.* Bd. 1. Text. Bd. 2. Abbildungen. Bremen, 1971. Bd. 3. Nachtrag. Bearb. v. Blühm, Elger B.–Kolster, H. Levin. München–New York–London–Paris, 1985.

Bohatcová

1966 Bohatcová, Mirjam: *Irrgarten der Schicksale. Einblattdrucke vom Anfang des Dreißigjährigen Krieges.* Prag, 1966.

Bosbach

1988 Bosbach, Franz: *Monarchia Universalis. Ein politischer Leitbegriff der frühen Neuzeit.* Göttingen, 1988.

Böning

2001 Böning, Holger: *Pressewesen und Aufklärung. – Intelligenzblätter und Volksaufklärer.* In: *Pressewesen der Aufklärung. Periodische Schriften im Alten Reich.* Hrsg. v. Doering-Manteuffel, Sabine–Mancal, Josef–Wüst, Wolfgang. Berlin, 2001. 69–120.

2002a Böning, Holger: *Periodische Presse. Kommunikation und Aufklärung. Hamburg und Altona als Beispiel.* Bremen, 2002.

2002b Böning, Holger: *Welteroberung durch ein neues Publikum. Die deutsche Presse und der Weg zur Aufklärung. Hamburg und Altona als Beispiel.* Bremen, 2002.

2005a Böning, Holger: *Weltaneignung durch ein neues Publikum. Zeitungen und Zeitschriften als Medientypen der Moderne.* In: *Kommunikation und Medien in der Frühen Neuzeit.* Hrsg. v. Burkhardt, Johannes–Werkstetter, Christine. München, 2005. (Historische Zeitschrift. Beiheft, 41.) 105–134.

2005b Böning, Holger: Die „Zeitung für Städte, Flecken und Dörfer, insonderheit für lieben Landleute alst und jung“ eine erste erfolgreiche „Volkszeitung“ des 18. Jahrhunderts. In: *Historische Presse und ihre Leser. Studien zu Zeitungen, Zeitschriften, Intelligenzblättern und Kalendern in Nordwestdeutschland.* Hg.: Albrecht, Peter–Böning, Holger. Bremen, 2005. 227–267.

2008 Böning, Holger: „Gewiss ist es, dass alle gedruckte Zeitungen erst geschrieben seyn müssen.“ Handgeschriebene und gedruckte Zeitungen im Spannungsfeld von Abhängigkeit, Koexistenz und Konkurrenz. In: *Consuming News. Newspapers and Print Culture in Early Modern Europe (1500–1800).* Eds: Scholz Williams, Gerhild–Layher, William. In: *Daphnis: Zeitschrift für mittlere deutsche Literatur und Kultur der Frühen Neuzeit*, Bd. 37. (2008) Heft, 1–2. 203–243.

2010a Böning, Holger: Der gemeine Mann als Zeitungs- und Medienkonsument im Barockzeitalter. In: *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750).* Hrsg. v. Arndt, Johannes–Körper, Esther-Beate. Göttingen, 2010. 227–238.

2010b Böning, Holger: Eine Stadt lernt das Zeitungslesen. Leser, Auflagen und Reichweite der Hamburger und Altoner Zeitungen in der Frühzeit des Zeitungswesens. In: *Geschichte, Öffentlichkeit, Kommunikation. Festschrift für Bernd Söseman zum 65. Geburtstag.* Hrsg. v. Merziger, Patrik–Stöber, Rudolf et. al. Stuttgart, 2010. 25–46.

Brendecke–Friedrich–Friedrich

2008 *Information in der Frühen Neuzeit. Status, Bestände, Strategien*. Hrsg. v. Brendecke, Arndt–Friedrich, Markus–Friedrich, Susanne. Münster, 2008.

Breuer–Tüskés

2005 Breuer, Dieter–Tüskés, Gábor: *Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit*. Bern, 2005.

Briggs–Burke

1995 Briggs, Asa–Burke, Peter: *A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az internetig*. Bp., 2004.

Brüning–Niewöhner

1995 *Augsburg in der Frühen Neuzeit. Beiträge zu einem Forschungsprogramm*. Hg.: Brüning, Jochen–Niewöhner, Friedrich. Berlin, 1995.

Burke

1992 Burke, Peter: *The Fabrication of Louis XIV*. New Haven–London, 1992.

Burkhardt

1992 Burkhardt, Johannes: *Der Dreißigjährige Krieg*. Frankfurt am Main, 1992.

1997 Burkhardt, Johannes: Reichskriege in der frühneuzeitlichen Bildpublizistik. In: *Bilder des Reiches*. Hrsg. v. Müller, Rainer A. Sigmaringen, 1997. 51–95.

1998 Burkhardt, Johannes: Auf dem Wege zu einer Bildkultur des Staatensystems. Der Westfälische Friede und die Druckmedien. In: *Der Westfälische Friede. Diplomatie – politische Zäsur – kulturelles Umfeld – Rezeptionsgeschichte*. Hrsg. v. Duchhardt, Heinz–Ortlieb, Eva. München, 1998. 81–114.

2002 Burkhardt, Johannes: *Das Reformationsjahrhundert. Deutsche Geschichte zwischen Medienrevolution und Institutionenbildung 1517–1617*. Stuttgart, 2002.

Bussmann–Schilling

1998 *1648. Krieg und Frieden in Europa*. 3 Bde. Hrsg. v. Bussmann, Klaus–Schilling, Heinz. Münster, 1998.

Denzel

1999 Denzel, Markus A.: Zahlungsverkehr auf den Leipziger Messen vom 17. bis zum 19. Jahrhundert. In: *Leipzigs Messen. Teilband 1. 1497–1914. Gestaltwandel, Umbrüche, Neubeginn*. Hrsg. v. Zwahr, Hartmut–Topfstedt, Thomas–Bentele, Günter. Köln–Weimar–Wien, 1999. (Geschichte und Politik in Sachsen, Bd. 9./1.) 149–167.

Dethlefs

2004 Dethlefs, Gerd: Schauplatz Europa. Das Theatrum Europaeum des Matthaeus Merian als Medium kritischer Öffentlichkeit. In: *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder*. Hrsg. v. Bussmann, Klaus–Werner, Elke Anna. Stuttgart, 2004. 149–179.

Droste

2011 Droste, Heiko: „Einige Wiener Briefe wollen noch publiciren.“ Die geschriebene Zeitung und öffentliches Nachrichtenmedium. In: *Die Entstehung des Zeitungswesens im 17. Jahrhundert. Ein neues Medium und seine Folgen für das Kommunikationssystem der Frühen Neuzeit*. Hrsg. v. Bauer, Volker–Böning, Holger. Bremen, 2011. 1–22.

Duchhardt–Kunz

1997 *‘Europäische Geschichte’ als historiographisches Problem*. Hrsg. von Duchhardt, Heinz–Kunz, Andreas. Mainz 1997. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung Universalgeschichte, Beiheft, 42.)

Duchhardt–Ortlieb

1998 *Der Westfälische Friede. Diplomatie – politische Zäsur – kulturelles Umfeld – Rezeptionsgeschichte.* Hrsg. v. Duchhardt, Heinz–Ortlieb, Eva. München, 1998.

Eggenhoff

2008 Eggenhoff, Uta: *Berufsschriftstellertum und Journalismus in der Frühen Neuzeit. Eberhard Werner Happs Relationes Curiosae im Medienverbund des 17. Jahrhunderts.* Bremen, 2008.

Faulstich

1998 Faulstich, Werner: *Die Geschichte der Medien. Medien zwischen Herrschaft und Revolte. Die Medienkultur der frühen Neuzeit (1400–1700).* Göttingen, 1998.

Faust

1998–2010 Faust, Ingrid: *Zoologische Einblattdrucke und Flugschriften vor 1800.* Bd. 1–6. Stuttgart, 1998–2010.

Forgó

2012 Forgó András: A politika kultúrtörténete. Egy német elmélet vitája és annak tanulságai. In: *Világtörténet*, 34. (2012) 3–4. sz. 71–186.

Freist

2005a Freist, Dagmar: Öffentlichkeit und Herrschaftslegitimation in der Frühen Neuzeit. Deutschland und England im Vergleich. In: *Staatsbildung als kultureller Prozess. Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der Frühen Neuzeit.* Hg.: Asch, Ronald G.–Freist, Dagmar. Köln–Weimar–Wien, 2005. 321–351.

2005b Freist, Dagmar: Wirtshäuser als Zentren frühneuzeitlicher Öffentlichkeit. London im 17. Jahrhundert. In: *Kommunikation und Medien in der Frühen Neuzeit.* Hrsg.: Burkhardt, Johannes–Werkstetter, Christine. München, 2005. (Historische Zeitschrift. Beiheft, 41.) 201–224.

Friedrich

2007 Friedrich, Susanne: *Drehscheibe Regensburg. Das Informations- und Kommunikationssystem des Immerwährenden Reichstags um 1700.* Berlin, 2007.

Fritz–Strassner

1996 *Die Sprache der ersten deutschen Wochenzeitungen im 17. Jahrhundert.* Hrsg. v. Fritz, Gerd–Strassner, Erich. Tübingen, 1996.

Galavics

1986 Galavics Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és magyar képzőművészet.* Bp., 1986.

1993 Galavics Géza: Németalföldi barokk festők és grafikusok a 17. századi Közép-Európában. In: *Barokk művészet Közép-Európában. Utak és találkozások.* Szerk.: Galavics Géza. Bp., 1993. 22–44.

Gestrich

1994 Gestrich, Andreas: *Absolutismus und Öffentlichkeit. Politische Kommunikation in Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts.* Göttingen, 1994.

Giel

1998 Giel, Robert: *Politische Öffentlichkeit im spätmittelalterlich-frühneuzeitlichen Köln (1450–1550).* Berlin, 1998.

Gier–Janota

1997 *Augsburger Buchdruck und Verlagswesen. Von den Anfängen bis zur Gegenwart.* Hrsg. v. Gier, Helmut–Janota, Johannes. Wiesbaden, 1997.

Gierl

2004 Gierl, Martin: Korrespondenzen, Disputationen, Zeitschriften: Wissensorganisation und die Entwicklung der gelehrten Medienrepublik zwischen 1670–1730. In: *Macht des Wissens. Die Entstehung der modernen Wissensgesellschaft*. Hrsg. v. Dülmen, Richard van-Rauschenbach, Sina. Köln–Weimar–Wien, 2004. 417–438.

Giesecke

1991 Giesecke, Michael: *Der Buchdruck in der frühen Neuzeit. Eine historische Fallstudie über die Durchsetzung neuer Informations- und Kommunikationstechnologie*. Frankfurt am Main, 1991.

1992 Giesecke, Michael: *Sinnenwandel, Sprachwandel, Kulturwandel. Studien zur Vorgeschichte der Informationsgesellschaft*. Frankfurt am Main, 1992.

Glüer

2000 Glüer, Juliane: *Messrelationen um 1600 – ein neues Medium zwischen aktueller Presse und Geschichtsschreibung. Eine textsortengeschichtliche Untersuchung*. Göppingen, 2000.

Göllner

1978 Göllner, Carl: *Turcica. Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert*. Bukarest–Baden-Baden, 1978.

Grothaus

1986 Grothaus, Maximilian: *„Der Erbfeind christlichen Namens.“ Studien zum Türken-Feindbild in der Kultur der Habsburgermonarchie zwischen 16. und 17. Jahrhundert*. Graz, 1986.

Gstettner

1936 Gstettner, Hans: *Regensburger Reichstags-Korrespondenzen. Ein Stück Pressepolitik des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation*. München, 1936. (Zeitung und Leben, Bd. XXXIII.)

Guthmüller

2000 Guthmüller, Bodo–Kühlmann, Wilhelm: *Europa und die Türken in der Renaissance*. Tübingen, 2000.

Habel

2005 Habel, Thomas: *Gelehrte Journale der Aufklärung. Zur Entstehung, Entwicklung und Erschließung deutschsprachiger Rezensionszeitschriften des 18. Jahrhunderts*. Bremen, 2005.

Habermas

1962 Habermas, Jürgen: *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Darmstadt, 1962.

1971 Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása*. Bp, 1971.

Harms

1992 Harms, Wolfgang: Feindbilder im illustrierten Flugblatt der frühen Neuzeit. In: *Feindbilder. Die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit*. Hrsg. v. Bosbach, Franz. Köln–Weimar–Wien, 1992.

2007 Harms, Wolfgang: Kampf- und Kriegsbereitschaft in heilgeschichtlichen Bezügen auf illustrierten Flugblättern von etwa 1570 bis 1632. In: *Konfessioneller Fundamentalismus. Religion als politischer Faktor im europäischen Mächtesystem um 1600*. Hrsg. v. Schilling, Heinz. München, 2007. (Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien, 70.) 47–63.

2010 Harms, Wolfgang: Europa in der deutschen Publizistik der Frühen Neuzeit. In: *Auf dem Weg nach Europa. Deutungen, Visionen, Wirklichkeiten*. Hrsg. v. Dingel, Irene–Schnettger, Matthias. Göttingen, 2010. 41–53.

Harms–Rattay

1983 Harms, Wolfgang–Rattay, Beate: *Illustrierte Flugblätter aus den Jahrhunderten der Reformation und der Glaubenskämpfe*. Coburg, 1983.

Harms–Schilling

2008 Harms, Wolfgang–Schilling, Michael: *Das illustrierte Flugblatt der frühen Neuzeit. Traditionen – Wirkungen – Kontexte*. Stuttgart, 2008.

Hollenbeck

1999 Hollenbeck, Meike: Die Türkenpublizistik im 17. Jahrhundert. Spiegel der Verhältnisse im Reich? In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 107. (1999) 111–130.

Höfert

2003 Höfert, Almut: *Den Feind beschrieben. „Türkengefahr“ und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450–1600*. Frankfurt–New York, 2003. (Campus Historische Studien, Bd. 35.)

Hölscher

1979 Hölscher, Lucian: *Öffentlichkeit und Geheimnis. Eine begriffsgeschichtliche Untersuchung zur Entstehung der Öffentlichkeit in der frühen Neuzeit*. Stuttgart, 1979.

1997 Hölscher, Lucian: Die Öffentlichkeit begegnet sich selbst. Zur Struktur öffentlichen Redens im 18. Jahrhundert zwischen Diskurs- und Sozialgeschichte. In: *Öffentlichkeit im 18. Jahrhundert*. Hrsg. v. Jäger, Hans-Wolf. Göttingen, 1997. 11–31.

Hubay

1948 Hubay Ilona: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718*. Bp., 1948.

Hublaková

2010 Hublaková, Jana: Die Flugblätter über Friedrich von der Pfalz als Quelle zur Entwicklung und Wahrnehmung der Böhmisches Frage in den Jahren 1619–1632. In: Hublaková, Jana: *Fridrich Falcky v zrcadle letákové publicistiky*. Praha, 2010. 437–468.

Imre

1987–1988 Imre Mihály: Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674. évi prédikációs kötetben. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 91–92. (1987–1988) 1–2. sz. 20–45.

Kampmann

2001 Kampmann, Christoph: *Arbiter und Friedensstiftung. Die Auseinandersetzung um den politischen Schiedsrichter im Europa der Frühen Neuzeit*. Paderborn–München–Wien, 2001.

Kampmann–Krause–Krems–Tischer

2008 *Bourbon – Habsburg – Oranien. Konkurrierende Modelle im dynastischen Europa um 1700*. Hrsg. v. Kampmann, Christoph–Krause, Katharina–Krems, Eva–Bettina–Tischer, Anuschka. Köln–Weimar–Wien, 2008.

Kayser

1990 Kayser, Werner: Thomas von Wiering und Erben. Ein bedeutendes Kapitel hamburgischer Druckgeschichte In: *Auskunft. Mitteilungsblatt Hamburger Bibliotheken*, 10. (1990) 343–371.

Klaits

1976 Klaits, Joseph: *Printed Propaganda Under Louis XIV: Absolute Monarchy and Public Opinion*. Princeton, 1976.

Klueting

1996 Klueting, Harm: Das Reich und Österreich 1648–1740. In: *Sacrum Imperium. Das Reich und Österreich 996–1806*. Hrsg. v. Brauneder, Wilhelm-Höbelt, Lothar. Wien-München-Berlin, 1996. 162–287.

Köpeczi

1976 Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége.” A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Bp., 1976.

Körber

1998 Körber, Esther-Beate: *Öffentlichkeiten der Frühen Neuzeit. Teilnehmer, Formen, Institutionen und Entscheidungen öffentlicher Kommunikation im Herzogtum Preußen von 1525 bis 1618*. Berlin-New York, 1998.

2002 Körber, Esther-Beate: Die Königsberger Druckerei im frühen 17. Jahrhundert (1601–1650). In: *Kommunikation und Medien in Preußen vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*. Hg.: Sösemann, Bernd. Stuttgart, 2002. 45–71.

2009 Körber, Esther-Beate: *Zeitungsextracte. Aufgaben und Geschichte einer funktionellen Gruppe frühneuzeitlicher Publizistik*. Bremen, 2009.

2010 Körber, Esther-Beate: Schreiber und Leser politischer Flugschriften des frühen 17. Jahrhunderts. In: *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750)*. Hrsg. v. Arndt, Johannes-Körber, Esther-Beate. Göttingen, 2010. 195–205.

Kremer

2005 Kremer, Karl Heinz: *Johann von den Birghden (1582–1645). Kaiserlicher und königlich-schwedischer Postmeister zu Frankfurt am Main*. Bremen, 2005.

Kunisch

1997 Kunisch, Johannes: Absolutismus und Öffentlichkeit. In: *Öffentlichkeit im 18. Jahrhundert*. Hrsg. v. Jäger, Hans-Wolf. Göttingen, 1997. 33–49.

Kühlmann-Tüskés

2009 *Militia et Litterae. Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*. Hrsg. v. Kühlmann, Wilhelm-Tüskés, Gábor. Tübingen, 2009.

Künast

2001 Künast, Hans-Jörg: Die Graphiksammlung des Augsburger Stadtschreibers Konrad Peutingen. In: *Augsburg, die Bildfabrik Europas. Essays zur Augsburger Druckgraphik der Frühen Neuzeit*. Hrsg. v. Paas, John Roger. Augsburg, 2001. 11–19.

Küster

2001 Küster, Sebastian: *Vier Monarchien – Vier Öffentlichkeiten. Kommunikation um die Schlacht bei Dettingen*. Göttingen, 2001. (Herrschaft und soziale Systeme in der Frühen Neuzeit. Bd. 6.)

Lademacher-Groenveld

1998 *Krieg und Kultur. Die Rezeption von Krieg und Frieden in der Niederländischen Republik und im Deutschen Reich 1568–1648*. Hg.: Lademacher, Horst-Groenveld, Simon. Münster-New York-München-Berlin, 1998.

Langer

1994 *1648. Der Westfälische Frieden. Pax Europaea und Neuordnung des Reiches*. Hrsg. v. Langer, Herbert. Berlin, 1994.

Lanzinner-Strohmeyer

2006 Lanzinner, Maximilian-Strohmeyer, Arno: *Das Reichstag 1486–1613. Kommunikation – Wahrnehmung – Öffentlichkeit*. Göttingen, 2006.

Leeb–Pils–Winkelbauer

2007 *Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation, Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie*. Hg.: Leeb, Rudolf–Pils, Susanne Claudine–Winkelbauer, Thomas. Wien–München, 2007.

Malettke

1992 Malettke, Klaus: Konzeptionen kollektiver Sicherheit in Europa bei Sully und Richelieu. In: *Der Europa-Gedanke*. Hrsg. v. Buck, August. Tübingen, 1992. 83–106.

1994 Malettke, Klaus: Europabewußtsein und europäische Friedenspläne im 17. und 18. Jahrhundert. In: *Francia*, 21. (1994) 2. sz. 63–93.

2012 Malettke, Klaus: *Hegemonie – multipolares System – Gleichgewicht. Internationale Beziehungen 1648/1659–1713/1714*. Paderborn, 2012. (Handbuch der Geschichte der internationalen Beziehungen. Hrsg. v. Duchhardt, Heinz–Knipping, Franz. Bd. 3.)

Mauer

2000 Mauer, Benedikt: Sammeln und Lesen – Drucken und Schreiben. Die vier Welten des Augsburger Ratsdieners Paul Hector Mair. In: *Medien und Weltbilder im Wandel der Frühen Neuzeit*. Hrsg. Mauelshagen, Franz–Mauer, Benedikt. Augsburg, 2000. (Dokumenta Augustana. Bd. 5.) 107–132.

Maurer

2009 Maurer, Michael: Europa als Kommunikationsraum in der Frühen Neuzeit. In: *Kommunikation in der Frühen Neuzeit*. Hrsg. v. Herbst, Klaus–Dieter–Kratowill, Stefan. Frankfurt am Main, 2009. 11–24.

Meierhofer

2010 Meierhofer, Christian: *Alles neu unter der Sonne. Das Sammelschrifttum der Frühen Neuzeit und die Entstehung der Nachricht*. Würzburg, 2010.

Meise

2008 Meise, Helga: Medienkonsum oder Wissensdispositif. Zur Stellung von Flugblättern und Flugschriften in Marcus Lamms Thesaurus picturarum (1564–1606). In: *Daphnis: Zeitschrift für mittlere deutsche Literatur und Kultur der Frühen Neuzeit*, Bd. 37. (2008) Heft, 1–2. 153–177.

Mörke

1995 Mörke, Olaf: Pamphlet und Propaganda. Politische Kommunikation und technische Innovation in Westeuropa in der frühen Neuzeit. In: *Kommunikationsrevolutionen. Die neuen Medien des 16. und 19. Jahrhunderts*. Hrsg. v North, Michael. Köln, 1995. 15–32.

1996 Mörke, Olaf: Die politische Bedeutung des Konfessionellen im Deutschen Reich und in der Republik der Vereinigten Niederlande. Oder: War die Konfessionalisierung ein „Fundamentalvorgang“? In: *Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550–1700)*. Hrsg. v. Asch, Ronald G.–Duchhardt, Heinz. Köln–Weimar–Wien, 1996. (Münstersche Historische Forschungen, 9.) 125–164.

Münch

1998 Münch, Paul: *Lebensformen in der Frühen Neuzeit. 1500 bis 1800*. Berlin, 1998.

Németh

2007 Németh S. Katalin: Magyarságismeret a XVII. században (Martin Zeiller példája). In: *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk.: Erdélyi Gabriella–Tusor Péter. Bp., 2007. 637–656.

Niemetz

2008 Niemetz, Michael: *Antijesuitische Bildpublizistik in der Frühen Neuzeit*. Regensburg, 2008.

Otte

1995 Otte, Wolf-Dieter: Johann Martin Hirt und die Augsburger Agentur 1647–1661. In: *Augsburg in der Frühen Neuzeit. Beiträge zu einem Forschungsprogramm*. Hg.: Brüning, Jochen–Niewöhner, Friedrich. Berlin, 1995. 39–118.

Paas

1995 *Der Franken Rom. Nürnberger Blütezeit in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Hrsg. v. Paas, John Roger. Wiesbaden, 1995.

2001 *Augsburg, die Bildfabrik Europas. Essays zur Augsburger Druckgraphik der Frühen Neuzeit*. Hrsg. v. Paas, John Roger. Augsburg, 2001.

Pelc

2013 Pelc, Milan: *Theatrum Humanum. Illustrierte Flugblätter und Druckgrafik des 17. Jahrhunderts als Spiegel der Zeit. Beispiele aus dem Bestand der Sammlung des Zagreber Erzbistums*. Ostfildern, 2013.

Paisey

2010 Paisey, David: New Year Begging Broadsides from Nuremberg: Collection in the British Library. In: *Flugblätter von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart als kulturhistorische Quellen und bibliothekarische Sondermaterialien*. Hrsg. v. Caemmerer, Christiane–Jungmayr, Jörg–Overgaauf, Eef. Frankfurt am Main, 2010. 45–66.

Pieper

2000 Pieper, Renate: *Die Vermittlung einer neuen Welt. Amerika im Kommunikationsnetz des habsburgischen Imperiums (1493–1598)*. Mainz, 2000.

Pieper–Barbarics

2007 Pieper, Renate–Barbarics, Zsuzsa: Handwritten Newsletter as a Means of Communication in Early Modern Europe. In: *Correspondence and Cultural Exchange in Early Modern Europe*. Eds.: Bethencourt, Francisco–Florike, Egmond. Cambridge, 2007. 53–79.

Polleross

2010 Polleross, Friedrich: *Die Kunst der Diplomatie. Auf den Spuren des kaiserlichen Botschafters Leopold Joseph Graf von Lamberg (1653–1706)*. Petersberg, 2010.

Pompe

2004 Pompe, Hedwig: Die Neuheit der Neuheit. Der Zeitungsdiskurs im späten 17. Jahrhundert. In: *Einführung in die Geschichte der Medien*. Hrsg. v. Kümmel, Albert–Scholz, Leander. Paderborn, 2004. 35–65.

Prange

1978 Prange, Carsten: *Die Zeitungen und Zeitschriften des 17. Jahrhunderts im Hamburg und Altona. Ein Beitrag zur Publizistik der Frühaufklärung*. Hamburg, 1978.

R. Várkonyi

2010 R. Várkonyi Ágnes: *Európa Zrínyije. Válogatott tanulmányok*. Bp., 2010.

2013 R. Várkonyi Ágnes: Bethlen Gábor jelenléte Európában. In: *Bethlen Gábor és Európa*. Szerk.: Kármán Gábor–Kees Teszelszky. Bp., 2013.

Raymond

2003 Raymond, Joad: *Pamphlets and Pamphleteering in Early Modern Britain*. Cambridge, 2003. (Cambridge Studies in Early Modern British History.)

Reppen

1997 Reppen, Konrad: Der Westfälische Friede und die zeitgenössische Öffentlichkeit. In: *Historisches Jahrbuch*, 117. (1997) 28–83.

Reske

2007 Reske, Christoph: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Auf der Grundlage des gleichnamigen Werkes von Josef Benzing Wiesbaden*. Wiesbaden, 2007. (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen, 51.)

Ries

1977 Ries, Paul: *Anatomy of a Seventeenth-Century Newspaper*. Amsterdam, 1977. (Daphnis, 6.)

Rosseau

2010a Rosseau, Ulrich: Flugschriften und Flugblätter im Mediensystem des Alten Reiches. In: *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750)*. Hrsg. v. Arndt, Johannes–Körber, Esther-Beate. Göttingen, 2010. 99–113.

2010b Rosseau, Ulrich: Friedensverhandlungen und Öffentlichkeit. Der Westfälische Friedenskongress in den zeitgenössischen gedruckten Zeitungen. In: *Diplomatie, Medien, Rezeption. Aus der editorischen Arbeit an den „Acta Pacis Westphalicae“*. Hrsg. v. Brunert, Maria-Elisabeth. Münster, 2010. 21–54.

Rózsa

1999 Rózsa György: *Budapest régi látképei. Alte Ansichten von Budapest 1493–1800*. Bp., 1999.

Rystad

1960 Rystad, Göran: *Kriegsnachrichten und Propaganda während des dreißigjährigen Krieges. Die Schlacht Nördlingen in den gleichzeitigen gedruckten Kriegsberichten*. Lund, 1960.

Schilling

1994 Schilling, Heinz: *Höfe und Allianzen. Deutschland 1648–1763*. Berlin, 1994.

2007 Schilling, Heinz: *Konfessionalisierung und Staatsinteressen. Internationale Beziehungen 1559–1660*. Paderborn–München–Wien–Zürich, 2007.

2008 Schilling, Heinz: *Early Modern European Civilization and its Political and Cultural Dynamism*. New England, 2008.

Schilling

1990 Schilling, Michael: *Bildpublizistik der frühen Neuzeit. Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts in Deutschland bis um 1700*. Tübingen, 1990.

Schlimper

1999 Schlimper, Jürgen: Nachrichten für die Messestadt aus fernen Ländern. Zum Zusammenhang von Leipziger Presse- und Stadtentwicklung zur Mitte des 17. Jahrhunderts. In: *Leipzigs Messen. Teilband 1. 1497–1914. Gestaltwandel, Umbrüche, Neubeginn*. Hrsg. v. Zwahr, Hartmut–Topfstedt, Thomas–Bentele, Günter. Köln–Weimar–Wien, 1999. (Geschichte und Politik in Sachsen, Bd. 9./1.) 167–182.

Schlumberger–Segl

1994 *Europa – aber was ist es? Aspekte seiner Identität in interdisziplinärer Sicht*. Hrsg. v. Schlumberger, Jörg A.–Segl, Peter. Köln–Weimar–Wien, 1994.

Schmidt

1998 Schmidt, Georg: Reich und Nation. Krieg und Nationsbildung in Deutschland. In: *Krieg und Kultur. Die Rezeption von Krieg und Frieden in der Niederländischen Republik und im Deutschen Reich 1568–1648*. Hg.: Lademacher, Horst–Groenveld, Simon. Münster, New York, München, Berlin, 1998. 57–75.

2004 Schmidt, Georg: Das Reich und Europa in deutschsprachigen Flugschriften. Überlegungen zu rasonierenden Öffentlichkeit und politischen Kultur im 17. Jahrhundert. In: *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder*. Hrsg. v. Bussmann, Klaus-Werner, Elke Anna. Stuttgart, 2004. 119–148.

Schmidt

2001 Schmidt, Peer: *Spanische Universalmonarchie oder „teutsche Libertet“*. Das spanische Imperium in der Propaganda des Dreißigjährigen Krieges. Stuttgart, 2001.

Schneider

2010 Schneider, Ute: Grundlagen des Mediensystems: Drucker, Verleger, Buchhändler in ihren ökonomischen Beziehungen 1600–1750. In: *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750)*. Hrsg. v. Arndt, Johannes-Körber, Esther-Beate. Göttingen, 2010. 27–38.

Schnettger

2002 *Imperium Romanum – irregulare corpus – Teutscher Reichs-Staat. Das Alte Reich im Verständnis der Zeitgenossen und der Historiographie*. Hg.: Schnettger, Matthias. Mainz, 2002.

Schnurr

2009 Schnurr, Eva-Maria: *Religionskonflikt und Öffentlichkeit. Eine Mediengeschichte des Kölner Krieges (1582–1590)*. Köln-Weimar-Wien, 2009.

Schock

2001 Schock, Fleming: *Die Text-Kunstkammer. Populäre Wissenssammlungen des Barock am Beispiel der Relationes Curiosae von E. W. Happel*. Köln-Weimar-Wien, 2001.

Scholz Williams-Layher

2008 Consuming News. Newspapers and Print Culture in Early Modern Europe (1500–1800). Eds: Scholz, Williams Gerhild-Layher, William. In: *Daphnis: Zeitschrift für mittlere deutsche Literatur und Kultur der Frühen Neuzeit*, Bd. 37. (2008) Heft, 1–2.

Schröder

1995 Schröder, Thomas: *Die ersten Zeitungen. Textgestaltung und Nachrichtenauswahl*. Tübingen, 1995.

Schultheiss-Heinz

2004 Schultheiss-Heinz, Sonja: *Politik in der europäischen Publizistik. Eine historische Inhaltsanalyse von Zeitungen des 17. Jahrhunderts*. Stuttgart, 2004.

2010 Schultheiss-Heinz, Sonja: Zeitungen und ihre Logistik. In: *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750)*. Hrsg. v. Arndt, Johannes-Körber, Esther-Beate. Göttingen, 2010. 115–137.

Schulze

1978 Schulze, Winfried: *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äusseren Bedrohung*. München, 1978.

Schumann

1998 Schumann, Jutta: Das politisch-militärische Flugblatt in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts als Nachrichtenmedium und Propagandamittel. In: *Das illustrierte Flugblatt in der Kultur der Frühen Neuzeit*. Hrsg. v. Harms, Wolfgang-Schilling, Michael. Frankfurt am Main, 1998. (Mikrokosmos, 50.) 227–258.

2003 Schumann, Jutta: *Die andere Sonne. Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I.* Berlin, 2003.

Sebastier

2005 Sebastier, Gérard: Ikonographische Programme und Legitimation der königlichen Autorität in Frankreich im 17. Jahrhundert. In: *Staatsbildung als kultureller Prozess. Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der Frühen Neuzeit*. Hg.: Asch, Ronald G.–Freist, Dagmar. Köln–Weimar–Wien, 2005. 256–289.

Stieler

1969 Stieler, Kaspar: *Zeitungs Lust und Nutz. Vollständiger Neudrucke der Originalausgabe von 1695*. Hrsg. v. Hagelweide, Gert. Bremen, 1969.

Stolleis

1990 Stolleis, Michael: *Staat und Staatsräson in der Frühen Neuzeit. Studien zur Geschichte des öffentlichen Rechts*. Frankfurt am Main, 1990. 37–72.

Stopp

2001 Stopp, Klaus: *Botanische Einblattdrucke und Flugschriften von 1800*. Bd. 1–2. Stuttgart, 2001.

Szalai

2006 Szalai Béla: *Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800*. I–III. köt. Bp., 2006.

Szita

1995 Szita László: *A törökök kiűzése a Körös–Maros közéről 1686–1695. Gyula város és a vár török alóli felszabadulásának 300. évfordulójára*. Gyula, 1995.

Teszelszky

2014 Teszelszky, Kees: *Szenci Molnár Albert elveszettnek hitt Igaz vallás portréja (1606), avagy holland–flamand–magyar szellemi kapcsolatok a kora újkorban*. Bp., 2014.

Tschopp

1991 Tschopp, Silvia Serena: *Heilsgeschichtliche Deutungsmuster in der Publizistik des Dreißigjährigen Krieges. Pro- und antischwedische Propaganda in Deutschland 1628–1635*. Frankfurt am Main, 1991. (Mikrokosmos, 29.)

2004 Tschopp, Silvia Serena: Gegenwärtige Abwesenheit. Europa als politisches Denkmotiv im 17. Jahrhundert? In: *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder*. Hrsg. v. Bussmann, Klaus–Werner, Elke Anna. Stuttgart, 2004. 25–37.

2008 Tschopp, Silvia Serena: Wie aus Nachrichten Geschichte wird. Die Bedeutung publizistischer Quellen für die Augsburger Chronik des Georg Kölderer. In: *Consuming News. Newspapers and Print Culture in Early Modern Europe (1500–1800)*. Eds: Scholz Williams, Gerhild–Layher, William. In: *Daphnis: Zeitschrift für mittlere deutsche Literatur und Kultur der Frühen Neuzeit*, Bd. 37. (2008) Heft, 1–2. 33–78.

Ukena

1977 Ukena, Peter: Tagesschriftum und Öffentlichkeit in Deutschland. In: *Presse und Geschichte. Neue Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung*. Bd. II. Hrsg. v. Gebhardt, Hartwig–Lang, Helmut–Kohler, Hans-Joachim. München, 1977. 35–53.

Varsányi

2013 Varsányi Krisztina: Bethlen Gábor királlyá választása a korabeli német nyelvű nyomtatott sajtóműfajokban. In: *Bethlen Gábor és Európa*. Szerk: Kármán Gábor–Kees Teszelszky. Bp., 2013.

VD17

Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts. (www.vd17.de)

Viskolcz

2010 Viskolcz Noémi: Magyar arisztokraták I. Lipót esküvőjén 1666-ban. Egy metszet Eszterházy Pál bécsi bevonulásáról. In: *Ez világ, mint egy kert. Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Szerk.: Bubryák Orsolya. Bp., 2010. 131–142.

2013 Viskolcz Noémi: *A mecénatúra színterei a főúri udvarban*. Nádasy Ferenc könyvtára. Szeged–Bp., 2013.

Vocelka

1981 Vocelka, Karl: *Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II. (1576–1612)*. Wien, 1981.

Walther

1983 Walther, Karl Klaus: *Die deutschsprachige Verlagsproduktion von Pierre Marteau/Peter Hammer*. Köln–Leipzig, 1983.

Weber

1994 Weber, Johannes: *Götter-Both Mercurius. Die Urgeschichte der politischen Zeitschrift in Deutschland*. Bremen, 1994.

Weber

2001 Weber, Wolfgang E. J.: Aufklärung – Staat – Öffentliche Meinung oder: Die Rason des Rasonnements. In: *Pressewesen der Aufklärung. Periodische Schriften im Alten Reich*. Hrsg. v. Doering-Manteuffel, Sabine–Mancal, Josef–Wüst, Wolfgang. Berlin, 2001. 43–68.

2004 Weber, Wolfgang E. J.: Die Erfindung des Politikers. Bemerkungen zu einem gescheiterten Professionalisierungskonzept der deutschen Politikwissenschaft des ausgehenden 16. und 17. Jahrhunderts In: *Aspekte der politischen Kommunikation im Europa des 16. und 17. Jahrhunderts*. Hg.: Schorn-Schütte, Luise. München, 2004. (Historische Zeitschrift. Beiheft, 39.) 347–370.

Welke

1981 Welke, Martin: Gemeinsame Lektüre und frühe Formen von Gruppenbildungen im 17. und 18. Jahrhundert. Zeitungslesen in Deutschland. In: *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich*. Hrsg. v. Dann, Otto. München, 1981. 29–53.

2011 Welke, Martin: Vom Elend der pressehistorischen Forschung in Deutschland. Dargestellt am Beispiel des Wolfenbütteler Aviso. In: *Die Entstehung des Zeitungswesens im 17. Jahrhundert. Ein neues Medium und seine Folgen für das Kommunikationssystem der Frühen Neuzeit*. Hrsg. v. Bauer, Volker–Böning, Holger. Bremen, 2011. 135–158.

Wilke

Wilke, Jürgen: Korrespondenten und geschriebene Zeitungen. In: *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750)*. Hrsg. v. Arndt, Johannes–Körber, Esther-Beate. Göttingen, 2010. 59–74.

Wrede

2004 Wrede, Martin: *Das Reich und seine Feinde. Politische Feindbilder in der reichspatriotischen Publizistik zwischen westfälischem Frieden und siebenjährigem Krieg*. Mainz, 2004.

Würgler

2009 Würgler, Andreas: *Medien in der Frühen Neuzeit*. München, 2009.

Wüthrich

2007 Wüthrich, Lucas Heinrich: *Matthaeus Merian d. Ä. Eine Biographie*. Hamburg, 2007.

Zimmermann

1930 Zimmermann, Walter: *Entwicklungsgeschichte des Nürnberger „Friedens- und Kriegskuriers“. Nürnberger Kurier von seinen ersten Anfängen bis zum Übergang an den „Fränkischen Kurier“ 1663–1865*. Nürnberg, 1930.

NÓRA G. ETÉNYI

PUBLICITY OF THE HOLY ROMAN EMPIRE IN THE 17TH CENTURY

The article is based on the author's latest research results on the explosion of information in the 17th century and tries to answer the question how the media-system was formed in the German-Roman Empire. The German-speaking political publicity was special in the early modern Europe, for several political and economic centres, courts had effective influence on it. Its receptive audience was very wide-range, well-structured including regal courts and imperial cities as well. During wartime newspapers, weekly publications, printed reports and broadsheets illustrated with engravings were able to publish a great number of international news, transmit political norms, encourage cohesion by forming a virtual international publicity in Europe. The collections of the 17th century aristocrats and rich town-dwellers prove that the printed information had a great value and high prestige (beside the handwritten forms of information). The well-structured genre system of the 17th century media published a detailed and substantive image of Hungarian Kingdom with its real political, economic and military situation. Though this system was influenced by several political interests (e.g. interest of the Emperor, the electors, the prince), the Hungarian political and cultural elite was able to build legal and informal pathways of communication to represent the interest of the Hungarian aristocracy.